

A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUSOK AZ ORSZÁG
MŰVELŐDÉSÉBEN ÉS KULTÚRÁJÁBAN
18–20. SZÁZAD

A MAGYARORSZÁGI
EVANGÉLIKUSOK AZ ORSZÁG
MŰVELŐDÉSÉBEN ÉS
KULTÚRÁJÁBAN
18–20. SZÁZAD

Szerkesztette:
ZOMBORI ISTVÁN

Készült a reformáció 500. évfordulója alkalmából

BUDAPEST, 2018

METEM-Könyvek 89

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

Sorozatszerkesztők:
Várszegi Asztrik – Zombori István

A kötet megjelentetését támogatta :
Reformációs Emlékbizottság

500
reformáció

A címlapon:
Luter Márton képe a murgai templomból

ISBN 978-963-9662-99-5
ISSN 1217-2669

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged

Nyomdai munkák:
EFO Nyomda
www.efonyomda.hu

TARTALOM

ZOMBORI István	
Előszó	7
KÄFER István	
Bél Mátyás, a pozsonyi evangélikus hitszónok, Magyarhon nagy ékessége a szlovákok nyelvéről	9
MARJANUCZ László	
A porosz állam a magyar evangélikusokért – a források tükrében	15
HALMÁGYI Pál	
A makói evangélikus templom	29
ZOMBORI István	
Az eltűnt életrajzi lexikon és Szeberényi Lajos	37
BARNA Gábor	
A csépai evangélikus, majd egyesült protestáns egyház története és történetírója: Csák Ernő. Adatok a dél-alföldi evangélikus gyülekezetek és a protestáns ökumenikus törekvések történetéhez	45
CSETÉNYI Mihályné	
Szászi Kovách Albert, a csépai ágostai evangélikus egyház felügyelője*	65
GICZI Zsolt	
Az evangélikus egyház Magyarországon az első világháború kezdetén.	91
TÓTH István	
Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes: pánszláv vagy hazafi?	103
BALOGH Margit	
A murgai evangélikusok és Gömbös Gyula	111
VINCZE Gábor	
Evangélikus lelkészek a szegedi népbíróság előtt.	147

MIRÁK Katalin	
„Sanyi, te tudod, mi az erőszak”. Mozaikok Böröcz Sándor életéből	159
RIBÁR János	
A szegedi ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet élete 1945 és 1992 között . .	175
TAKÓ Edit	
Régi evangélikus könyvek (1518–1850) Somogyi Károly kanonok könyvtárában	185

A MURGAI EVANGÉLIKUSOK ÉS GÖMBÖS GYULA

Murga település-földrajzi szempontból a tolnai hegyláncához tartozó 7 magyar és 22 német helység egyike. A falu nevének etimológiája tisztázatlan, valószínűleg pusztaszemélynévből keletkezett. (Ilyen típusú névadás a kora Árpád-korban volt jellemző.) A jelenleg ismert legrégebb írásos említési éve 1446, majd 1500. Akkori neve Morga, s a Murgai családnak volt a birtoka. A falu a késő Árpád-kortól folyamatosan lakott és feltehetően templomos hely volt. Írott emlék ebből a korból még nem maradt fenn. Csak egy 1446. augusztus 22-én kelt oklevélben találkozunk Morgay (másutt: Murgai) Marcel névvel. A falu tehát azé a Morgay családé, mely a helységről kapta a nevét és azt még a 18. században is o-val ejtette és írta. A Morgay család Tolna vármegye egyik legtekintélyesebb köznemesi családja volt, Morgay Miklós 1505-ben vármegyei követ a rákosmezei országgyűlésen. A család több tagja a 16. század elején vármegyei alispán (1523–1524-ben Morgay Benedek, 1525-ben Morgay Miklós). Később egy Morgay Szigetváron szolgált várnagyként. Birtokaik Murgán kívül Szentdemeteren, Fülöpszerdahelyen, Bonyhádön, Hanton és Kakucson feküdtek. A török hódoltság kezdetén a család egyik ága, Morgay Ferenc feleségestől Nyugat-Magyarországra menekült, és így a Morgay (Murgai) család lett azon kevés birtokosok egyike, amely a török hódoltságot átvészelte.

Murga túlélte a török megszállást. Némi közigazgatási átszervezéstől eltekintve, Murga a simontornyai szandzsákhhoz (s azon belül is a simontornyai nahijéhez) tartozott. A törökök pontosan vezették az adófizetésre képes jobbágyok listáját, s az adót keményen be is hajtották. Ezeknek az adóösszeírásoknak köszönhetően már nemcsak a földbirtokos (1570-ben a falu részben „Nemes Murga Miklós és Murga János és Murga Benedek földbirtoka”, részben „Murga falu lakossága kezén”), hanem a murgai lakosok nevét és tehetőségét is ismerjük. 1546-ban 27 összeírt adózó jobbágy volt a faluban. Vezetékeveikből látható, hogy Murga magyar falu volt: Béke (Bénye) István, Borbás Máté, Csapó Máté, Darabos Dimitri, Dimitri Imre, fia Balázs, Hegedűs András, Kecskés Petri, fia Lőrinc, Kecskés Dimitri, Kis Antal, fia András, Kis Tomás, Máté Balázs, fia Lőrinc, Móric János, fia Balázs, Pálfi Mihál, testvére László, Pap János, Regenyei György, fia András, Szendi Benedek, Szabó Benedek, Tód Éliás, fia Mihál, Vitális Miklós. Az összeírtak száma 1552-ben 41, 1565-ben 37, 1570-ben 29, 1580-ban 21, 1590-ben 20. Az összeírtak számától függően a családnevek az 1546-oshoz képest változatosabbak (pl. Kúcsár, Gyertyás, Kozma, Sebestyén, Török, Csoltos), de a korábbiak is megmaradtak.

Az adóösszeírásokból a népesség számára is lehet következtetni. Az ún. „hitetlenek fejadó deftere” szerint Murgán 1546-ban 5, 1552-ben 13, 1563-ban 14, 1566-ban 14, 1571-ben 15, 1580-ban 13, 1581-ben 15, 1582-ben 15, 1590-ben 18 „ház” adózott. (A

„ház” az adófizetésre kötelezett és képes családfőt, illetve egy családot jelentett.) Összehasonlításképpen 1563-ban például Gyöngyösön 25, Kalaznón 25, Hőgyészen 17 ház, Simontornyan 35 ház, Örkényben 1, Gerendáson 2, Alsó-Hidason 2 ház adózott. Murga tehát a középmezőnyben helyezkedett el. Az adófizetők növekvő száma nem feltétlenül jelenti a népesség gyarodását, inkább az összeíró következtetlenségét és az lakosság növekvő adóterheit jelzi. Mindezzel együtt Murga lakosságának száma a 16. században száz fő körül mozgott. A törököknek hála még azt is tudjuk, hogy 1565-ben 17 nős és 3 nőtlen férfit, valamint 17 fiúgyermeket számláltak össze (a nőkről nem vezettek nyilvántartást).

PUSZTULÁS ÉS ÚJJÁSZÜLETÉS

A falu 17. századi életéről nincs forrás. Mire 1686-ban a vármegye felszabadult a török uralom alól, addigra – mint a hódoltság országrészben mindenütt – a falvak elnéptelenedtek, részben pusztasággá és rommá lettek. A török pusztítás mértékéről akkor alkothatunk képet, ha tudjuk, hogy a Hunyadiak korában 540 falu és 21 mezőváros volt a megyében, viszont ebből az 561 településből 1715-ben csupán 45 létezett! A pusztulás oly teljes, hogy Savoyai Jenő herceg szerint Budától Eszékig egyetlen ház sem volt 1717-ben. A lakosság vagy a török rabszolgája lett, vagy a felszabadító harcokban vesztette életét, vagy az északi biztosabb vidékre menekült. Néhány év elteltével a Rákóczi-felkelés hadmozdulatai, a rácok garázdálkodásai, majd egy dühöngő pestisjárvány ritkította a népet. A béke ténylegesen csak 1711-től állandósulhatott.

A gazdátlanul maradt birtokok felett az uralkodó rendelkezett. A régi birtokosok a visszafoglalt területeken fekvő birtokaikat csak a birtokjog igazolása után és a török elleni harcok költségeire fizetendő összeg ellenében kaphatták vissza. A jogosultság elbírálásáról és az új birtokosok kijelöléséről a birodalmi Neoaquistica Commissio (Újszerzeményi Bizottság) gondoskodott, gyakran a régi birtokos családok hátrányára. Így a Morgay család életben maradt tagja (Morgay Miklós) is hiába kérte vissza tulajdonát (vagy netán fizetéseképtelen volt). Herceg Esterházy Pál nádor egy 1702. szeptember 18-i keltezésű oklevél szerint „*a magyar Korona és a császárért véghezvitt érdemes szolgálataiért, melyeket különböző helyeken és időkben, több alkalommal szükség idején hűségesen és áhítatosan tanúsított, ezért neki és utódainak adományozzák Murga és Csibrád birtokokat és még 32 elhagyott vagy kihalás miatt megüresedett telepési jobbágybirtokot, azok tartozékaikkal és hasznukkal, minden művelt és műveletlen földel, szántófölddel, réttel, legelővel, mezővel, kaszálóval, erdőkkel, berkekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőkkel, szőlőskertekkel, szőlőhegyekkel, folyókkal, halastavakkal és malmokkal*”¹ a római katolikus vallású Jeszenszky István nemesembernek, egy udvarhú pozsonyi kamarai tanácsosnak adta. A nádor és a pécsi káptalan – mint területileg és egyházi joghatóságban érintett – megbízottjai 1702. november 6-án szálltak ki Murgára és iktatták birtokba az új tulajdonost.² Ez alkalommal a személyesen megjelent Jeszenszky István és néhány tanú

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) Jeszenszky család levéltára: P 323-V-1. (7. doboz.) „Donatio palatinalis super praediis Csibrád et Morga pro parte Stephani senioris Jeszenszky de anno 1702, adsunt etiam statutoriae de eodem anno.”

2 MNL OL Jeszenszky család levéltára: P 323-V-2. (7. doboz.) Birtokba iktató irat latinul és németül, [Pécs] 1702. november 21.

jelenlétében felolvasták a nádori oklevelet, s mivel tiltakozás nem hangzott el, hatályossá vált az adományozás.

A JESZENSZKYEK

A Jeszenszky családnév a 13. századra visszanyúló, egymással rokoni kapcsolatban nem álló, két ősi magyar nemesi család, a kisjeszeni és a nagyjeszeni Jeszenszkyek közös neve.³ Tolna vármegyébe a nagyjeszeni ág leszármazottai kerültek, akik előnevüket onnan kapták, hogy Madya (Magya vagy Mágya) nevű felmenőjük a Turóc vármegyei Jeszen (később Nagyjeszenre átnevezett) településen élt. A familia felekezetiileg vegyes: evangélikus, latin és görög szertartású római katolikus egyaránt előfordult közöttük. A nagyjeszeni Jeszenszky család tagjai háromszor nyertek bárói rangot: 1741-ben, 1855-ben és 1863-ban. Az idők során apróbb változásokon átment családi címer egy jobbharánt pólyával vágott pajzs, a felső mezőben ágaskodó fehér lovon páncélos vitéz, jobbában egyenes karddal, az alsó kék mezőben zöld halmon lombos fa előtt egy medve visszafelé néző fejjel, a vállába lándzsát dőf egy páncélos kar. A bárói koronán két sisak, a jobboldali díszre egy medve zöld lombos ágat tartva, a baloldali díszre egy koronás fekete sas. A takarók színe jobbról fekete–arany, balról fekete–kék.

Levéltári dokumentumokból tudjuk, hogy id. Jeszenszky István 1702-től, tehát birtokba lépésétől árendások vagy szabadosok révén műveltette a földjét. Egy korabeli „recognitio”, azaz elismervény szerint a murgai, csibráki és ökörkúti „pusztákat Pincehelyiek, Mucsiiak árendában bírtak”,⁴ azaz haszonbérleti szerződésben rögzített kötelezettségek megfizetése ellenében művelték, és nem földhöz kötött jobbágyokként. Az uraság 1706-ban Haunolt Jánosnak adta bérbe a három pusztát, őtöle pedig egy kétyi szabados ember, név szerint Rác Falani Miklós továbbbérletre „az falu számára”.⁵ 1715-ben Egry László lett a bérlő évi 15 rajnai forintért. Feltehetően gazdaságtalan volt a bérlet, és nem volt elegendő helyi munkaerő a föld megműveléséhez, mivel az utolsó árendát 1723. április 24-ig fizette ki, ekkor a földesúr visszavette birtokát.⁶ Ez azzal is összefüggött, hogy 1724. március 25-én id. Jeszenszky István adománylevelet állított ki Csibrákról, Murgáról és Ökörkútról: e „pusztákat” Jeszenszky Miklósnak és ifj. Jeszenszky Istvánnak adta két egyenlő részben, részletesen szabályozva a férfiági örökösödés rendjét. Az ezt követő eljárásrendet érdemes idézni, mert szép példája a korabeli hivatalos ügymenetnek.

Először is az adománylevelé tartalmát a pozsonyi káptalan 1724. április 5-én kelt iratával igazolta: „Nagyjeszeni Jeszenszky János fia, Miklós fia István aransarkantyús vitéz, őfelsége kamarai tanácsosa 2 teljes és sértetlen birtokát, Murgát és Csibrádot [az iratokban így és nem a ma használatos Csibrák formában], valamint a Csibrád valóságos határain belül

3 Bővebben lásd: K[is][eszeni] J[eszenszky] L[ajos]: *A Nagyjeszeni Jeszenszky-család XII–XVI. századbeli leszármazása. Turul*, 1941/1–2. Interneten: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1941-17DDC/1941-12-17DDD/a-nagyjeszeni-jeszenszky-csalad-xiiixvi-szazadbeli-leszarmazasa-17E4C/>

4 MNL OL Jeszenszky család levéltára: P 323–V–16. (7. doboz.) Recognitio Haunolt Jánostól, Sziget, 1706. április 30.

5 Uo. Recognitio Falani Miklóstól, Sziget, 1706. május 1. Ugyanitt hasonló irat 1715., 1739., 1740., 1741. és 1742. évekből.

6 Uo. P 323–V–2. 19. fol. (7. doboz.) Recognitio Egry Lászlótól, 1722. április 23.

fekvő Ökörkút elhagyatott majorsági telket Tolna vármegyében, ezek minden hasznosságával, hasznával és tartozékával Jeszenszky Miklósnak és iff. Istvánnak, az ő fiú örökösöknek, valamint azok összes vérrokonának hagyta bevalló levelében.” A pozsonyi káptalan tanúsítványát gróf Pálffy Miklós nádor 1724. május 7-én Pozsonyban ugyanezzel a tartalommal rögzítette egy oklevélben: „...iff. Istvánnak és Miklósnak – a korona és a császár szolgálatában különböző időben és helyeken szerzett érdemeikért – adja a császárt illető minden királyi jogot Csibrád és Murga birtokokban, valamint Csibrád valóságos határain belül fekvő Ökörkút elhagyatott majorsági telken, ezek minden hasznával és tartozékaival, úgy mint művelt és műveletlen szántóföldjeivel, legelőivel, rétjeivel (...)”, továbbá megparancsolta a pécsi káptalannak, hogy egy képviselője a nádori megbízottal együtt vezesse be őket birtokukba.⁷ Ezen rendelkezésnek eleget téve a pécsi káptalan és a nádor emberei 1724. május 19-én először Csibrádra szálltak ki, hogy bevezessék Jeszenszky Miklóst és Istvánt. (Tanúként jelen volt többek között Dalmata János, akinek neve addig különböző elismervényeken fordul elő árendásként.) A birtokba iktatás azonban nem ment eseménytelenül: az Eszterházy-család nevében egy Vilt János nevű személy tiltakozott, ezért a tiltakozást a királyi személyes jelenléte bíróság elé utalták, mégpedig a tiltakozás 15. napjára, azaz 1724. június 2-ára. Ugyanezen napon kiszálltak Murgára is, hogy ott is bevezessék birtokukba Miklóst és Istvánt. Itt ugyancsak kifogást emeltek, mégpedig hárman is: Nagy István és Ferenczffy János (szerepük nem tisztázott), valamint – és ez egy izgalmas fordulat – a Morgai család nevében tiltakozott Morgai Miklós. Ezt a tiltakozást is a királyi személyes jelenléte bíróság elé utalták, ugyanazzal a határidővel. Bár dokumentumait nem ismerjük, de a tiltakozások hatására bizonyosan elindult egy vizsgálat, amely – úgy tűnik – csak nyolc év múlva zárult: a pécsi káptalan III. Károly király (1711–1740, VI. Károly néven német-római császár) 1732. szeptember 3-án kelt parancsára szeptember 9-ei kelettel (azaz mindössze hat nap elteltével!) átírta és megerősítette Pálffy nádor 1724-es oklevelét.⁸ A Jeszenszky család tehát birtokon belül maradt, míg a török előtt Murgát birtokló Morgai család leszármazottja nem tudta érvényesíteni érdekeit és igazolni bármilyen, a birtokhoz fűződő jogosítványát. A német jövevények letelepedése már e két testvérhez, Miklóshoz és ifjabb Istvánhoz kötődik. Az örökség tényleges felosztására huszonkét év elteltével, 1746-ban került sor: az új telepéseket is összeírva a keleti utca Istvánnak, a nyugati utca Miklósnak jutott.⁹

A TELEPÍTÉS ÉS...

A 17–18. század fordulójára Murga lakossága is erősen megfogyatkozott. Nem kizárt, hogy nem viseltek közterheket ebben az időben, ám valószínűbb, hogy a törökkorbeli lakosság, amely 1702-ben még ott élt, a kuruc háborúk miatt (1704–1711) biztonságosabb vidékre menekült és csak idővel szivárogtak páran vissza. Murga neve sem az 1715., sem az 1720. évi népesség-összeírásban nem szerepel. Ezekből nemcsak a kipusztult,

7 Uo. P 323–V–4. (7. doboz.) Gróf Pálffy Miklós nádor latin nyelvű oklevele, idézve benne a pozsonyi káptalan 1724. április 5-én kelt tanúsítványát. Pozsony, 1724. május 7.

8 Uo. P 323–V–4. 31–36. fol. (7. doboz.) A pécsi káptalan latin nyelvű oklevele, 1732. szeptember 9.

9 Uo. P 323–V–8. (7. doboz.) Latin nyelvű okirat a csibráki és murgai, valamint ökörkúti birtokok felosztásáról. Murga, 1746. június 16.

hanem a szegénységük miatt vagy más okból állandó vagy ideiglenes mentességet élvező helységek is kimaradtak. Murga és Csibrák a környék ura, Mercy gróf földbirtokai közé ékelődtek, mondhatni kis szigetek voltak. Az anyakönyvekben feltüntetett, 1743–1747 közötti vezetéknevek – Balogh, Béres, Bottyák, Fejes, Hajdu, Horvát, Kulcsár, Marton, Supka, Szabó – alapján inkább túlélő vagy visszatelepült magyarok lehetnek, de bevándorolt rácok is előfordulhattak közöttük. Ekkoriban ugyanis a legtöbb dél-magyarországi faluba átmenetileg rácok telepedtek le, akik a német parasztság betelepülése után visszaszorultak. Murgai tartózkodásuk bizonyítékai a néhány évtizede még használt, ma inkább csak az írott forrásokból ismert dülönevek. A rác (tót) lakosok, legalábbis meghatározó többségük másfél évvel az első német telepítés után Bánhidára költözködtek, de 1755-ben még rác mezőre volt a falunak (Bockdan Cruwiz vagy Cruiz nevű személy).

A török után országszerte súlyos néphiány alakult ki. A német újlakosok a Magyar Királyság területére – így a „Sváb Törökországnak” nevezett Duna–Dráva–Balaton alkotta háromszögbe, ami Tolna, Somogy és Baranya vármegyét fedte le – uralkodói, illetve földesúri toborzás eredményeként kerültek, akik így próbálták a népességéből kipusztult és ösvadonná változott déli országrészt életre kelteni. A szándék nem volt idegen a korabeli európai gondolkodástól, hiszen a 17. század végén és a következő század elején – a fellendülő iparnak és kereskedelemnek köszönhetően – egyáltalán nem volt szokatlan nagy tömegek átköltözése egyik állam területéről a másikra. A katolikus Habsburgok elsősorban, de nem kizárólagosan katolikusok betelepítését szorgalmazták.¹⁰ Baranyában ez így is történt. Tolnában azonban a vallási türelméről ismert, lotaringiai származású Claudius Florimund Mercy gróft (franciásan: Claude Florimonde de Mercy), a temesi bánság benépesítőjéről úgy tartja a történettudomány, hogy egy faluba egyféle vallású telepest irányított: ha evangélikus vidékről érkeztek a telepések, akkor tiszta evangélikus községet igyekezett létrehozni.¹¹ Ismert III. Károly magyar király több levele különböző német fejedelmekhez, amelyekben engedélyt kért, hogy a török kiűzése miatt elnépteledett Magyarországra, a „kereszténység védőbástyájára” németeket toboroztathasson. A verbunkosok termékeny földet, szántót, rétet, legelőt, szőlőt, erdőhasználatot, házat és gazdasági felszerelést ígértek a bevándorlóknak. 1721 és 1723 között a különböző szabadságjogok ígéretével sok száz német család, főleg hesseniek, frankok, bajorok, württembergiek, svábok és pfálciak fogtak vándorbotot. Úti irányuk eredetileg a Temesi Bánság volt, de a térség benépesítését koordináló Mercy grófnak, a Bánát kormányzójának köszönhetően háromszáz családnál is több az általa telepített tolnai és baranyai evangélikus falvakba vette az irányt. Történetünk idején három Mercy gróf is érintett a megyében, ők az Eszterházyak után Tolna legvagyonosabb földesurai voltak. Az ő utódaik alatt kerültek bő húsz év múlva Murgára német lakosok. Az engedéllyel áttelepülők császári útlevelet kaptak és dunai hajókon érkeztek az új hazába.

10 Szekfű Gyula szerint (HÓMAN Bálint–SEKFI Gyula: *Magyar történet*, I–VIII. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1933. VI. kötet: 186.) III. Károly, atyjával, I. Lipóttal ellentétben kifejezetten csak katolikusok letelepedését volt hajlandó előmozdítani. Ezt a véleményt azonban a későbbi kutatások – Schmidt János, Weidlein János – cáfolták, hiszen amikor III. Károly az evangélikus vallású hesseni nagyhercegről kért telepéseket, nemigen számíthatott katolikus vallású telepésekre.

11 A hiányos és ellentmondó iratok miatt az újabb kutatások több, korábbi állítást kétségbe vonnak, lásd KÉRI Henrik: *A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz. Századok*, 132. évf. 1998. 4. sz. 916–926.

Többnyire nem sikerült maradéktalanul betartani az ígéretek, de az biztos, hogy a telepítés mindkét féltől – a telepestől és az őt befogadó földesúrtól – anyagi áldozatot kívánt. Sokan elégedetlenül tértek vissza, ami szabályozottabb mederbe terelte a telepítést. Murga esetében nem sikerült megőrizni a vallási homogenitást. A két Jeszenszky testvér a század derekán 30 német gazdának megengedte a letelepedést. Hogy korábban miért idegenkedtek ettől, nem tudjuk, csak az biztos, hogy Murgára 1745-ben érkeztek az első, többnyire hesseni eredetű (Weidlein János kutatásai szerint Frankfurt–Mainz–Hanau környékéről származó) német telepesek, de nem közvetlenül német földről, hanem Tolna megye egyes községeiből – főleg a szomszédos Kalaznóról – költöztek ide. Nyelvükben megőrizték a hesseni nyelvjárást, ami persze a különböző helyekről érkezett letelepülők miatt keveréknyelv lett, a murgai sváb nyelvjárást Mundartnak nevezték. (Az egyik murgai telepes, Weitzel János Stornдорfból került Kalaznóra. 1716-ban még az oberbreidenbachi anyakönyvben szerepel, de 1731-ben már mint özvegy ember feleségül vette Schäfer Gáspár özvegyét Kalaznón.) A földet minden forrás termékenyként jellemzi, ahol a határban összefüggő erdőségek húzódtak. Tevel, Kalaznó és Murga környékén még 1783-ban is jelentős, de már szétdarabolt erdőségek voltak. Ezeket később kivágták, helyükön többnyire uradalmi szántók lettek (Rudolf-pusztá, a kalaznói Apponyi-pusztá, Dörypatlan egy része és a Murga határában lévő Ferenckút).

Az első harminc telepes felosztotta egymás között a részükre kijelölt földeket: a murgai dülöket 30–30 szántóra, és ez a beosztás még a 19. század közepén is élt, amiből az következik, hogy az elvándorlás nem lehetett nagy (persze előfordult, tudunk például Szárazd és Györe községekbe továbbvándoroltakról). A dülöket nem ritkán arról az emberről nevezték el, aki művelni kezdte, így például a murgai Bartels Delle szőlő a nevét az elsők között 1745-ben megtelepedett Bartel Steller nevű jobbágytól kapta.¹²

Miért szánták rá magukat a telepesek addigi létük gyökeres felforgatására? Az okok számosak. A parasztbirtokok felaprózódását megakadályozó örökösödési, tartós háborúskodásokat, a megélhetési nehézségeket járványok tetézték. Az egyes fejedelmek új adóterhekkel, vagy épp zsoldoshadsereg eltartásával sújtották a lakosságot, miközben udvartartásuk fényűzően élt. Meghonosították a franciáknál divatos falkavadászatokat, s miközben épültek a vadászkastélyok, elszaporodtak a vadak, mivel a parasztnak tilos volt a dúvadakat elpusztítani. Az eladósodás, a növekvő pénzbeli és természetbeni szolgáltatások miatt igen nagy volt az elégedetlenség és az elkeseredés, így nem csoda, hogy sokan reménykedtek egy jobb jövőben, amikor 1720 tájékán III. Károly király – és nyomában több földbirtokos – a hesseni tartományokra is kiterjesztette a pár évvel korábban megkezdett telepítési tevékenységet annak érdekében, hogy benépesítse a lakatlan magyar vidékeket.

A Tolna–Baranya–Somogy megyei lutheránus németiség eredetének, letelepedése körülményeinek kutatásában multhatatlan érdemeket szerzett Weidlein János és Schmidt János. Az ő publikációik és az újabb szakirodalom egybehangzó a tekintetben, hogy az evangélikusok előbb telepedtek meg a faluban, mint a katolikusok, akik feltehetően csak a 18. század utolsó harmadában érkeztek. Weidlein János, a falu nyelvész kutatója szerint abból a tényből, hogy a murgai katolikusok 1784-ben kötöttek szerződést a zombai katolikus plébánossal, az feltételezhető, hogy Murgára katolikusok előbb nem, csak ebben az

12 WEIDLEIN JÁNOS: *A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. Századok*, 1935. Pótfüzet, 688.

évben érkeztek, tehát négy évtizeddel az evangélikus telepéseket követően.¹³ 1784-re teszi a németek újabb megtelepedési hullámát Bonyhádon, Grábócon, Gyöngön, Kalaznón, Kétyen, Majoson, Mórágyn és Nagyszékelyben is. Az 1780-as években a vármegye több, már lakott falujába költöztek be újabb telepések, akik vagy nem találták meg számláikat addigi lakhelyükön, vagy – ez volt a ritkább – akkoriban kerekedtek fel szülőházaikból, hiszen az 1720-as nagy „kirajzást” követően még egészen a 19. század végéig tartott a németesség lassú beszívargása. Míg a bevándorlás első korszakában kifejezetten tehetős parasztok és kézművesek jöttek Magyarországra (és ezt felismerve próbálták is lassítani, sőt megakadályozni kivándorlásukat), később már csak a szegényebbek indultak útnak, akik az új hazában is szegények maradtak, mivel a későn érkezők lemaradtak a földosztásról, így többnyire csak házhelyhez juthattak. Őket nevezték ún. „kisházásoknak”. Az első katonai felvételek idején, az 1783-ban készült térképeken a Jeszenszkyek birtokain – sem Csibrákon, sem Murgán – nem szerepelt kisházásokra utaló utcanév, míg – mint láthatunk – korábbi iratokban már utaltak ilyen státuszú személyekre.

Az érvelés meggyőző és képviselhető: az első betelepülők evangélikus vallásúak voltak, míg a földbirtokos Jeszenszkyek katolikusok. Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a Jeszenszkyek befogadták a később érkező katolikus németeket. A „később” pontos évet nemigen lehet meghatározni: 1767-ben már bizonyosan volt katolikus vallású és német vezetéknevű lakosa Murgának, amiről egy perlekedésnek köszönhetően tudhatunk. Ám az sem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy már 1745-ben vegyes vallásúak érkeztek, ugyanis egy 1745. április 20-án kelt irat félhelyes gazdákról és kisházás zsellékről is ír.¹⁴ Tehát vagy a szegényebbeknek tudott katolikusok is beköltöztek Murgára már 1745-ben, vagy az evangélikus betelepülők között is voltak szegényebb sorúak. Sőt, ugyanez az irat már múlt időt használva említi a svábokat, mint akik Murgán „*repcé nevű magok[at] szoktak vetny*”, illetve utal a betelepítési szerződésre „*midőn impopulaltattak*”, miközben a betelepítés szerződés négy nappal később, április 24-én kelt. A napok eltolódása felveti a lehetőséget: az 1745. április 24-én kelt telepesszerződés előtt – hónapokkal vagy akár egy évvel is korábban (amennyi idő eltelt a világitóolajnak használt repcemag vetésétől az aratásig) – előfordulhattak Murgán svábok, de akik kötelmeit és jogosítványait még nem rögzítették.

...A TELEPESEK

1745. április 24-én kelt a harminc jobbágy „megszállására adott engedelem”, azaz Jeszenky István és Miklós földesurak és a Murgára betelepültek között kötött szerződés. Mivel a családfejek tartották számon, ez szám ténylegesen mintegy százötven-kétszáz embert jelentett. Az irat 15 pontban szabályozta a kedvezményeket és azokat a kötelezettségeket, amelyekkel a jobbágyok az uraságnak tartoztak. Nyelvezete archaikus magyarságú, helyesírása még következtelen (például többnyire, de nem mindig nagy kezdőbetűvel írja a főneveket), és természetesen sok latin kifejezés is előfordul benne. A szöveg

13 WEIDLIN János: *A tolnamegyei német telepítések*. Kiadja Tolna vármegye közönsége, Pécs, 1937. 40. és 43–44. (Tolna vármegye múltjából 3. Szerk.: HOLUB József.)

14 MNL OL Jeszenszky család levéltára: P 323–V–7. 45–50:46. fol. (7. doboz.) „Ifj. Jeszenszky István és Miklós csibráki és murgai jobbágyaikat kezellő szabadosnak mihőztartása iránt adott utasításuk. A cibráki és murgai jövedelmek behalytásáról.” Bikád, 1745. április 20.

betűhív átírása az alábbiakban olvasható [az érthetőség érdekében kapcsos zárójelbe illesztve egyes szavak kiegészítését és/vagy jelentését]:

Tolna v[árme]gyében fekvő

Morgai Puzstának Jeszenszky Istvány és Miklos által 30 Jobbágyok megszállására adott engedelem Levelek 1745k Eszth[endőben]

Mi alább meg irattak Nagy Jeszeni Jeszenszky István, és Miklos, adgyuk tudtára mindeneknek[,] az kiknek illik[,] hogy minek utánna némely külső emberek nalunk bé jelentették volna magokat, a 'végre tudni illik, hogy hozzánk örökössen tartozando, és Nemes Tolna V[árme]gyében Lévo Murga Puzstánkat meg Szállításra [megszállásra] nékik ki attuk alább irt mod szerint.

Primo quidem [Először is] Föllyül irt Puzstán harmincz embert Gazdáknak valot impopuláltunk [benépesítettünk], és egyaránt Földet, Rétet excindáltunk [kihasítottunk].

Secundo [Másodszor] Mostani első Esztendőre Semmivel többel Földes Uraiknak két forinton kívül nem fognak tartozni, mind azon által mindenekbül egy szóval a 'ki Dézmára valo kilenczedet¹⁵ ki fogják adni, ahoz az olyán kilenczedbül valo Jövedelmet öszve hordani, és ki nyomtatni, avagy is kicsépölni részbül kötelezetnek, nem különben Gabonát Vermekben, a 'vagy Granariumban [magtárban], úgy bort Pinczeben, és más speciesekeket [fajtákat] is, az hová szükséges Lészen Conservatoriumokba [tárházakba], bé szolgáltatni tartoznak[.]

Tertio [Harmadszor] Kitelvén Esztendejék minden ház helytül fizetni fognak Öt id¹⁶ est [azaz] f[orint] 5. úgy mind azon által, hogy két Terminusra [határidőre] az magok Földes Uraiknak a vagy magok embereinek kezékhez tartoznak Le tenni infallibiliter [csalhatatlanul], Le tetelének pedigh Terminussai [határidejei] Lesznek szent György napja [április 24.], és sz[ent] Mihály napja [szeptember 29.], ezen kívül midőn a 'Földes Uraik találják Le jönni, mind magok[na]k, s mind Veledgyek[ne]k [velük együtt érkezőknek] böczületes tartást, ugy az Lovaiknak is, az által míg itt mulatni fognak, adni tartoznak. Item [ugyancsak] Pázitos Zeller¹⁷ harmincz házon föllyül Esztendőként egy Tallért meg adni köteleztetik.

Quarto [Negyedszer] Az egész helység az Urasag számára, az midőn kivantatni fogh, tartozik Vadászni az Vad Arendát [haszonbért] valamint más Urasagokban 14 kr[ajcárért] meg váltani kötelezetnek.

Quinto [Ötödször] A korcsma béli Jövedelem mihelyst meg szállják, mingyarást [azonnal] az Uraságe Lészen szent György naptul fogva mindazon által szent Mihály napig, és szent Mihálytúl szent György napig minden Esztendőben a 'szegénységnek szabad Lészen.

Sexto [Hatodszor] Mészár szék hasonló képpen Uraság mellett marad[,] az mely is ha ki adando lészen Arenda képpen [haszonbérletként] a 'szegénységnek Exarendálni [kibérelni] szabad Lészen, Épületet mind Mészár széknek, s mind pediglen korcsmának föll építeni tartoznak.

15 A dézsma itt a második tized, azaz a földesúri kilenced megnevezése.

16 Itt kihúzza, illetve javítva: *id*.

17 Pázitos zsellér: belterületen épült ház zsellérje, azaz *házas zsellér*.

Septimo [Hetedszer] Szőlő hegyet hasonló képpen, valamint szántó Földet és Rétet magok között föll oszszak, három Esztendőbéli szabatságok Lészen (mellyet, ugy hogy Fajtának az Javából ki ültetvén) szabatságoknak ideje ki telvén, valamint más egyéb Termésből ugy borból is kilenczeddel tartozni fognak.

Octavo [Nyolcadszor] És az midőn mind ezeknek Erdőiben Mak[k]nak termése Lészen az Lakosok tartozni fognak minden 10 Öreg Sörtéstül 25 dn [dénárt], Sű[1]dötül, 15 dn, Malacztul 15. dn fizetni. Pázit Pénzt [legeltetési pénzt] pedig azon kívül minden Esztendőben egy, egy malacztul 5 dn. Hasonlo képpen fizetni tartoznak[,] midőn azonban maglo [tenyésztésre, szaporításra szánt] marhának a' száma föl mégvény nem 25 dn, hanem in Natura [természetben] tizedik Sörtésnek p[rae]statiojaval [megfizetésével] tartoznak.

Nono [Kilencedszer] Ezen Helységnek p[rae]mittált [előrebocsátott] kötelességén kívül mindenkor, az mikoron szükség Lészen, tartozni fognak Földes Uroknak nem különben Uraság dolgaiban járo Tisztyeinek, és emberinek Forspontot [előfogatot] adni, ugy Leveleteket[?] gyalog, vagy Lóháton szolgálni köteleztetnek.

Decimo [Tizedszer] Az Vadászat nem szabad Lészen az Lakosoknak, mind más Uraságokb[a]n és hatarokban, Sőt az Urak által keményen tiltatik minden Jóságik vesztsége alatt.

Undecimo [Tizenegyedszer] Az Erdőben mak[k] termő fát más képpen nem, hanem épültre az Uraság a' vagy arra rendelt embereinek Com[m]issioja [megbízatása] mellett, az is ugy[,] hogy daraboknak száma Com[m]issiojokban [megbízatásaikban] föl tétessék, vágni ne légyen szabad, tizen két forint büntetés alatt.

Duodecimo [Tizenkettedszer] Az Mihezés [méhezés] az erdőben másként ne Légyen szabad kemény büntetés alatt, hanem ugy, hogy ha hármot [tudniillik három méhrajt] talál akár holl, ketteje az Uraságé, és harmadik aze[,] az ki talállya.

Decimo tertio [Tizenharmadszor] Az Lakosok semmi némő fát a kár az Legyen száraz, akár pedig irtoványból [irtásból] valo törz[ök] Pinzen ell adni külső emberek[ne]k nem lészen szabad tizen két forint büntetés alatt az Uraságtul tiltatik[.]

Decimo quarto [Tizenegyedszer] Az Murgai Gondviselőnek, vagyis Tisztyek[ne]k minden Esztendőben valamint más egy házhoz eő nekik is Földeket, és Riteket excindálni [kihasítani], és annak Földeit meg szántani mind a' magokét az eő idejében, és aratni, nem különben Rétyét meg kaszálni, és szénáját föl gyöíteni [gyűjteni] köteleztetnek[.]

Decimo quinto [Tizenötödször] Valamely az Lakosok közül erős és Sűrű erdőből irtás Földeket csinály[,] azon irtásért két Esztendeig kilenczedet azon Földekből nem fognak adni.

Melynek nagyab bizóságára attuk ezen szállito Levelünket Saját Keziünk irásával, és szokott Pecsétiünknek impressiojaval [ránymásával] meg erősítvén, salvo tamen Jure Dominali [mégpedig a földesúri jog megtartásával]. Datum in Praedio Murga die 24[.] Aprilis Anni 1745. [Kelt Murga pusztán, az 1745-ik esztendő április 24-ik napján.]

*Jeszenszky István mp.
Jeszenszky Miklós mp.¹⁸*

18 MNL OL Jeszenszky család levéltára: P 323–V–5. 37–39. fől. (7. doboz.) A 40–41. folion a csak Jeszenszky István által aláírt irat.

Ugyanilyen tartalommal a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára egy másik engedelemlevelet is megőrzött: ugyanis mindkét földbirtokos, Jeszenszky István és Jeszenszky Miklós saját kezével lejegyezte az „engedelemlevelet”, így hitelesítvén és erősítvén meg annak tartalmát. Az egyiket mindketten, a másikat csak Jeszenszky István írta alá, utóbbi irat annyiban szigorúbb, hogy annak 3. pontja a második évtől nem 5 forint fizetési kötelezettséget írt elő, mint fent idézett dokumentum, hanem egészhelyes jobbágnak 7, félhelyesnek 4, kisházás zsellérnek 3 forintot. Az iratok értelmezése magyarázatokkal együtt sem egyszerű. A betelepülők általában házat, és egész, fél vagy egynegyed jobbágytelket (szessziót) kaptak úrbérbe (tehát nem lett a tulajdonuk). A föld megműveléséért kedvezményt kaptak, de adómentességet nem, már az első évben is kellett 2 forintot fizetniük és dézsmát beszoigáltatniuk. (A dézsma a jobbágy öszstermelésének tizedrészét jelentette, amelyet az egyháznak, jelen esetben a pécsi káptalannak kellett fizetni, de ez idő tájt a földesúri kilenced mint második tized megnevezésére is használták.) A kedvezményeket a 2., 5., 7. és 15. pontok tartalmazzák: a kötelezettségek alóli általános mentesség csupán egy évre szólt (nyilván azért csak ennyire, mert az országba újonnan betelepülőkként korábban már részesültek a szokásos háromévi mentességben), de a szőlőhegy, szántó és rét megművelésére megkapták a három évet. A szerződés intézkedik a vadászatot, méhészetet, mészárszéket és kocsmát illetően, valamint a sertések és marhák után fizetendő összegről. A jobbágyok vallásgyakorlatával az irat nem foglalkozik, sajnos az sem nem derül ki, hogy a letelepítettek milyen vallásúak voltak, de a 14. pont megszabta a papnak teendő szolgálásokat (földjét, réjtjét aratni, szántani, kaszálni, szénáját begyűjteni kötelesek). Végül a 15. pont (amely a második iratból hiányzik) kedvezményt ígért annak, aki erdőirtással művelhető földet hoz létre: két esztendeig mentesült a kilenced fizetése alól.

Hogy a telepések rendesen megfizessék kötelezettségeiket, a földesúr ún. szabadost fogadott. (Szabadosnak, latinul libertinusoknak hívták azokat, akik a lakatlan falvak betelepítését vállalták és földesuraik megbízásából telepéseket toboroztak, majd általában maguk is gazdálkodásba fogtak, némileg kedvezőbb feltételekkel, mint a letelepített jobbágyok.) Az ide felfogadott szabados Csibrákon egész, Murgán fél házhelyet, ezenfelül 12 rajnai forint járandóságot kapott, amiért „*az Uraságh jószágának sorgalmas gondját visellny, annak idejében gabona désmát beszedeni, erdőkre vigyázny, egy szóval mindenek-re gondott viselny és az uraság hasznára iparkodny*” tartozott.¹⁹ A szabados nemcsak a behajtandó jövedelmekre ügyelt, hanem a telepések viselkedésére is: „*Mivell Penigh ezen Jóságokban is, valamint másutt, sok rendetlenségek történny szoktak[,] szükség volt azokat, Birságokkal tiltany. Ha azért valaki, Kurvaságban, Tolvajlásban, Verbocsájtásban [vérontásban] 's más a' féle illetlenségben 's excessusban [kihágásban] tapasztaltatik, aztat az Uraságh p[ro] ratione delicti et circumstantiarum [a bűn és a körülmények okáért] néha Péznbeli birságal, néha Penigh Veréssel szokta büntetny. Ezen punctumnak [pontnak] Censurája [hatálya] alá Vettetik az is, aki az Uraságh hire nélkül Öregh vadat Löny mérészöllne. Hogy Penig ezen büntetesékben az Uraságh Interessatusnak [érdekeltnek] lenny semmi Képpen Ne láttcattassék, Tanacosab volna az ollyatin Excessusokat [kihágásokat] mindétik [mindaddig] inkább Veréssel és Nem Péznell Corrigálly [kijávi-*

19 Uo. P 323–V–7. 45–50:49. fől., verso. (7. doboz.) „Ifj. Jeszenszky István és Miklós csibráki és murgai jobbágyaikat kezellő szabadosnak mihőztartása iránt adott utasításuk. A cibráki és murgai jövedelmek behalvtásáról.” Bikád, 1745. április 20.

tani], *a' vagy a pénzbeli Mulctát* [bírságot] *Templomnak consecralny* [felajánlani].”²⁰ A büntetési módokban figyelemreméltó a verés elsőbbsége a pénzbírság helyett, nehogy az a látszat legyen, mintha a földesúr ezáltal próbálna többletjövedelemhez jutni. Verés járt a köztörvényes bűncselekményekért és az erkölcstelenségekért.

Az új hazát keresett telepeseknek igen keményen dolgoztak: a beszolgáltatások, a robot mellett erdőt irtottak, hogy szántóföldet nyerjenek, házakat és iskolát építettek, gyümölcsöst és szőlőskerteket ültettek. A telepesek szorgalmas és szívós munkával ismét termővé varázsolták az elvadult tájat. Idővel a Jeszenszkyek mind több kötelezettséget róttak jobbágyaikra. S azok hiába mentek panaszra a vármegyei úriszékhez, nem jártak eredménnyel. Helyzetükön az látszott segíteni, hogy Mária Terézia királynő (1740–1780) bizottságot hozott létre az ország jobbágyi panaszainak összegyűjtésére. A murgaiak is e bizottsághoz fordultak. 1766. október 30-án kelt levelükben elpanaszolták, hogy sok a robot, kicsiny a határ és így kevés a termés, fizetni viszont sokat kell. Az 1745. évi szerződésen felül állniuk kell az uraság itt-tartózkodásának költségeit, sőt egy Nyitrába történő fuvar megváltásáért 120 forintot kért. A dolgoz murgaiakat az is nagyon bántotta, hogy a csibráki úriszék alaptalannak nevezte panaszait. A következő évben, 1767-ben Johann Georg Puschmann fordult ugyanehhez a bizottsághoz. A katolikus vallású jobbágy el akart költözni Murgáról, s ezért házát eladta az evangélikus Johannes Fincknek. Az urasági ispán azonban nem akart beleegyezni a vásárba, ezért kérte a tisztelt császári és királyi bizottságot, hogy ismerje el az ő házeladását. A jobbágyok költözködése tehát ezekben az években még nem volt akadálymentes.

Nemcsak a földesurak nem tartották be a szerződés vagy a törvény betűjét, olykor a jobbágyok is megszegették azokat. 1770. február 17-én például Tolna vármegye esküdte arról állított ki bizonyítványt, hogy a murgai lakosok által törvénytelenül tartott fegyvereket elvette, őket a lőfegyverek tartásától eltiltotta és az elkobzott fegyvereket földesuruknak átadta.²¹ Az irat 20 murgai családnevet sorol, többnyire német hangzásúakat, de nem egy magyar, mint például: Lukács, Retek, Tóth, Bábási. Máskor a borkimérési tilalom ellen vétettek a jobbágyok, ezért 1787. november 20-án írásban kötelezték magukat, hogy nem fogják többé saját borukat kimérni, és hogy a jövőben az urbárium szerint viselik magukat, mert a közösségnek nagyobb haszna van a féléves borkimérésből, mint az egyéni árusításokból. A nyilatkozatot a falu előljárói írták alá: Peter Justus bíró, Kasper Becher, Heinrich Müller, Georg Hoch és Heinrich Schäfer helybéli esküdtek. Az elmarasztalt 84 jobbágy névsorának köszönhetően ismerjük a korabeli német lakosságot, akik közül nem egynek a leszármazottja kétszáz év múlva is faluban élt: Becher, Bräudigam, Brettner, Bruckmann, Bundler, Buschmann, Erdmann, Fint, Frank, Goldmann, Göringer, Graus, Gutzerlet, Hartmann, Häufel, Hoch, Holzenbach, Justus, Kehl, Keller, Knoblauch, Kölbel, Lang, Lohl, Meinhart, Meysemer, Müller, Nagel, Neller, Novágh, Pfesser, Reicherth, Rufsh, Sarg, Schäffer, Schmid, Schmit, Törtowitsh, Wagner, Wappenschmid, Weidlein, Weitzel, Werner, Wissner, Wissenhath, Zwiter.²²

Levéltárban őrzött peres iratok pedig arról tanúskodnak, hogy időnként vita tárgyát képezte, hogy hol is húzódik a falu határa. Történt egyszer 1749-ben, hogy a murgai Horváth Mihály mintegy 30–40 kalaznóit vett észre, amint épp az erdőt irtották. Kérdésére,

20 Uo. 49. fol., recto.

21 Uo. P 323–V–25. (7. doboz.)

22 Uo. P 323–V–26. (7. doboz.)

hogy „*mért rontjátok azt a szép morgai erdőt?*”, a következő választ kapta: „*Ha úgy mond az Urunk parancsolja akár hova valo erdő légyen mink le vagdalyuk.*” Persze bíróság elé került az ügy. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az érintett erdő „*szép fennálló erdő volt mindaddig, valameddig kalaznóiak hatalmasan le nem vágták*”.²³ A Murgától északra fekvő két erdőséget ekkor vágták két részre. Máskor kalaznói marhák tévedtek át a murgai határba, de érdekes módon hamarosan a murgai birkák kószáltak el a kalaznói legelőre.

Minden nehézség ellenére a murgaiak sokasodtak és gyarapodtak. Az 1767. évi úrbéri összeírás (a jobbágyi szolgáltatások összesítése) szerint már 88 meglehetősen jómódú német család lakott a faluban. A már ekkor és még 1930-ban is Murgán élt – vegyesen evangélikus és katolikus – német családok a következők: Becher, Bräutigam, Goldmann, Ikusz, Jan, Keringer, Mareth, Müller, Nagel, Neller, Novák, Puschmann, Rapp, Schmidt, Wappenschmiedt, Weidlein, Werner.

Ritka érdekes és értékes forrás a faluról 1829. június 4-én kelt leírás, amelyet a költészetben is jártas, művelt katolikus pap, Egyed Antal (1779–1862) paksi plébános és esperes 22 pontból álló kérdőívére válaszolván Melkug János murgai jegyző készített. Íme eredeti helyesírással a magyarul még törve beszélő derék sváb válaszai:

„*Murgai helységrül, a megkivántatott kérdésekre kevetkezendő felelet:*

1. *A lakosok szálltak ezt a helységet 1745-ik esztendőben.*
2. *Egy nyelvű német nemzet lakos benne.*
3. *Többnyire 745-ik esztendőben Vitenbergbul jöttek be, viselete német és a honyi nyelvet nem értenek.*
4. *Szesziók²⁴ van 15-et a helységben, 45-et szesziót bíró, 43-on kisházos,²⁵ 15-ot zselér²⁶ és 4 mesterember.*
5. *A szántóvetésen kívül szőlőmivelés és dohány termesztés áltol szerezik be a szükségeseiket.*
6. *Ház vagyon 99, 148 pár, 742 lélek, rc. [római katolikus] religio kisebb, evangélikus nagyobb.*
7. *Te[kin]ttes Jeszenszki Familia földesuraság, és lakosok robotolnak.*
8. *96 gyermek jár általjában az oskolában, 31-en pápista [katolikus vallású, a pápa híve], 65 protestáns.*
9. *Vásár nintsen. Piattz Hőgyészen vagyon, ahova is lakosok szoktak jární.*
10. *Határban léve erdőben vagyon egy nagy sáncz, a hagyomány török-sáncznak lenni mondja.*
11. *Egy kis uraság erdeje vagyon, falu keresztül folik egy kis patak. Szőlője elegendő, amelyben veres bor terem, malom nintsen. Lakosok Bonyhád felől járnak a malomba.*

23 WEIDLEIN János: *A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. Századok*, 1935. Pótfüzet, 676.

24 Sessió (latin): jobbágytelek, úrbéri telek. Azt a földet jelentette, amelyet a jobbágy saját művelésre kapott. Két részből állt: a falun belüli telkekből (belső telek vagy belsőség), ami 1100 négyszögöles hold volt, és a külső telkekből, ami lehetett szántóföld, illetve rét, ennek nagysága minősége szerint változott. A telekért cserébe a jobbágy a termény kilencedével, ajándékkal és robottal, azaz ingyenmunkával tartozott a földesúrnak.

25 Kisházás zsellérnek nevezték azt, aki csupán házat és beltelket (udvart, kertet) vagy csekély külső telket (szántót, rétet) is bírt.

26 Zsellérnek hívták azt a jobbágyot, akinek 1/8 teleknél kevesebb úrbéri birtoka volt.

12. *A határja hegyes és tebbnire sovány, és zápornak ki vagyon téve.*
13. *A lakosok leginkább természetnek bor és dohány. Birka vagyon 1000 darb, jó, és Te[kin]ttes Uraságoké.*
14. *Nyilvános intézetye nintsen.*
15. *Lakosok szoktak pintzéknél, és fiatalok pedig kotsmában mulatni.*
16. *A helység veldjben fekszik, és ennek tsak napkeletig egy utzája vagyon.*
17. *Katona adót fizet 193 f. 29. És természetményekrül 5-ket ad T. Uraságnak.*
18. *Zsidó vagyon tsak egy, és ez kortsmáros.*
19. *Orvos nintsen, hideklelő betegsig [hideglelés, hidegrázás] uráلكodik, ez a lakosok mindenféle házi orvossággal orvosolják magokat.*
20. *Az 1828tik esztendőben junius hónapban a jégeső egisz határt elverte.*
21. *A házassuláskor és halotti alkalmatóban lakosok vendékeskednek. [E kérdést nemigen érthette a jegyző, hiszen az így hangzott: Mi a közönséges eledelek, mi a kedves étkek?]*
22. *A nép engedelmes és rendszerettek.*

Sig Murga, 4-n juni 829. Melkug János nót[arius, jegyző].”²⁷

A jobbágyság rendszere az 1848. évi jobbágyszabadtítás következtében egyik napról a másakra a múlté lett. Örökre megszűnt a robot, a személyében felszabadult jobbágy egyúttal földbirtokossá is vált, mert megkapta tulajdonul azt a földet, amely úrbériség gyanánt és az ő nevében szerepelt az urbáriumokban. Maga a jobbágy szó is kiveszett a köznyelvből, helyét a „paraszt” foglalta el. A falu igazi gyarapodása ekkor indult meg.

A paraszti birtokok mellett természetesen a Jeszenszky családnak is maradt földtulajdona Murgán. A családi iratokban nyomon követhetők a tagosítások, az örökösök közötti különböző egyezségek. 1826-ban például Jeszenszky György, János és Ignác megegyeztek a murgai határban legeltethető birkák maximális számában (1200, de tíz birka egy szarvasmarhával ért fel). Egy 1903-as földbirtok-statisztika szerint Murgát (Ferenckút pusztával) Ivády Béláné, született báró Jeszenszky Anna (209 kat. holddal) és báró Jeszenszky Sándor (216 kat. holddal) birtokolták. Murga községet egy Deutsch Mór nevű személy bérelte a bárótól. A 20. század elejére a gazdák kisebb-nagyobb parcellákban megváltották a Jeszenszky báró és Apponyi Rezső gróf uradalmainak egy részét, minek következtében a falu határa 40%-kal megnagyobbodott és az itt élő családok tisztés megélhetést biztosítottak maguknak.

A MURGAI EVANGÉLIKUS NÉMETEK

A protestáns németeknek ígért szabad vallásgyakorlás érvényesítése nem ment könnyen, a 17–18. századi magyarországi vallási küzdelmek szerves része. Nyilvánosan a protestánsok csak ott gyakorolhatták a vallásukat, ahol ezt nekik az 1681. évi soproni országgyűlés XXVI. törvénycíkke (articulusa) megengedte, általában vármegyénként

²⁷ CSERNA Anna–KACZIÁN János: *Egyed Antal összesírása és korrajz Tolna vármegyéről*. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1986. 180–181.

két-két településen (ezek voltak az ún. artikuláris helyek). A nem artikuláris helyen élő protestánsok a helyi katolikus plébános felügyelete alá tartoztak, a katolikus egyházi hatóságok a protestáns egyházak felett is felügyeletet gyakoroltak. Az 1691. évben kiadott *Explanatio Leopoldina* korlátokat szabott a protestánsoknak azáltal, hogy az evangélikus lelkészeknek megtiltotta az artikuláris helyeken kívüli szertartásokat. Azok a hívek, akik nem artikuláris helyen laktak (és ilyenek szép számmal akadtak), fölkereshették ugyan a lelkészeiket, de a helybeli katolikus papnak a stólát kötelesek voltak megfizetni. III. Károly király 1731-ben kiadott Carolina Resolutio-ja II. József (1780–1790) türelmi rendeletéig, 1781-ig szabályozta a protestánsok jogait. Megerősítette, hogy a protestáns lelkészek (tehát a reformátusok és az evangélikusok) csak az artikuláris helyeken végezhetnek egyházi funkciókat, egyebütt a katolikus plébánosok (a rendelkezésnek ezt a kitételét a türelmi rendelet sem változtatta meg, csak az 1791. évi XXVI. törvénycikk törölte el). Ugyanakkor a király előzetes engedélyével a protestánsok szuperintendenseket (püspököket) választhattak, a szuperintendensek joghatósága azonban kizárólag a hozzájuk tartozó lelkészeknek erkölcsi életére terjedt ki, mert világi ügyekben a polgári hatóság, kereszteleési ügyekben a katolikus esperesek felügyelete alá tartoztak. Mégis ennek köszönhetően felgyorsult a protestáns egyházak egyházkormányzatának elismerése, és hivatalosan is megalakult az evangélikusoknak és a reformátusoknak négy-négy szuperintendenciája. II. József 1781. október 25-én kiadott türelmi rendelete engedélyezte a nem katolikusok vallásgyakorlását.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület, ahová Kéty és Murga is tartozik, a 16. századtól létező egyházkormányzati intézmény, még ha akkoriban nem is így nevezték pontosan. 1681 és 1781 között három esperességre tagolódott: a győrire, a kemenesaljaiakra és az 1715 körül megalakult tolna-baranyaira, s ezekben mintegy 50 anyagyülekezet működött.²⁸ Tolnában, Baranyában és Somogyban – mivel a török basák és bégek szabadságot ígértek, Pécssett pedig nem volt katolikus püspök, aki tiltakozhatott volna – már a hódoltság alatt megtelepedtek az első protestánsok. A térség két püspöke – Sztáray Mihály Tolnában és Felső-Baranyában és Szegedi Kis István Alsó-Baranyában – azonban hitbéli kérdésekben eltávolodtak egymástól: Szegedi áttért a református egyházba, Sztáray pedig 1565 körül elköltözött Pápára. Az ő távozása után Tolna és Baranya százötven évre hitlen lett az evangélikus hitvalláshoz. Majd csak a 18. század elején a betelepülő németek (és áttelepülő hazaiak) vetik meg a tolna-baranyai esperesség alapjait.

Az anyagyülekezet Kéty, míg Murga a maga 450–470 lelkével az egyik filiája volt (további kettő Tabód és Ódány). Kétyen meglehetősen sok rác lakos élt, legalábbis amíg 1720 körül meg nem érkeztek az első német telepesek. 1741-re egy akkoriban híres záloghitelező, Schilschon báró intézkedésére az evangélikus németek imaházat építhettek, amit mintegy negyedszázadon át szabadon használtak. A 18. század utolsó harmadában a kétyi birtokot több tulajdonos váltotta, közülük egyesek katolikusok voltak, befolyásukra a korábbi szabadság szűkült, az imaházat bezárták és az összejöveleket istállóban tartották. Az evangélikus hívek – ahogy azt a hatályos törvényhelyek előírták – a zombai római katolikus plébánosnak tartoztak stólafizetéssel.

Ez a vallási egyenetlenség nem volt másként a kereszteleések terén sem. A német földről áttelepülő evangélikusokat ritkán kísérte lelkész, ha mégis, akkor a gyülekezeti

²⁸ PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I–II. kötet. Sopron, 1924. I:485–493., II:609–612.

anyakönyvek többnyire elvesztek, ha egyáltalán vezették már ezeket, és kézenfekvőnek tűnt, hogy a keresztelest a kéznél lévő katolikus pap végezze, akinek nem állt érdekében utalni az újszülött és/vagy szüleinek akatolikusságára, azaz nem katolikus vallású keresztény (értsd: protestáns) mivoltára. A zombai katolikus plébánia kereszteleési anyakönyveit 1743-tól vezették. Az első murgai, akinek kereszteleési adatait rögzítették, Béres János volt 1745. május 31-én, a második Szabó János július 25-én, majd Pluhár Magdolna augusztus 15-én és Sipka Katalin szeptember 5-én.²⁹ Egyik sem német hangzású vezetéknevű, ilyen még 1746-ban sem fordult elő. Az első német telepesgyermek 1748-ban született, pontosabban 1748-ban anyakönyvezték a Miller, a Neller, a Finck, a Taker és a Hétz család újszülötteit. 1750-ben Novák, Lein (Weidlein?), Kreidner, Likerman, Pecker, Steller, Ox és Werner gyerekek születtek. 1754-ben már kimondottan bőséges volt a gyermekáldás, hiszen 24 gyermek születését jegyezték fel. 1755. karácsony vigíliáján a Pecker család ikrekkel gyarapodott: Anna Szabinával és Jánossal. A katolikus plébános az anyakönyvezett személy adataihoz nem fűzött záradékot és nem írta be az anyakönyvbe, hogy „akatolikus”, így nem tudni, ki milyen vallásba született valójában. Némelyik idézett vezetéknevű családról viszont bizonyosan tudni, hogy evangélikusok voltak, mint például a Nellerek, a Weidleinek vagy a Wernerek. A keresztség ténye mindig fontosabb volt, mint a kereszteleés helyszíne vagy a pap vallása, hiszen ahogy Luther Márton hirdette: nem a papok és nem a pápa teszi az embereket az egyház tagjává, hanem a keresztség, amely Krisztushoz kapcsol.

Az evangélikus kétyi németek – ahogy a protestánsok szerte a Magyar Királyságban – mindent elkövettek vallásuk szabadabb gyakorlásáért. Eredménnyel csak az után járhattak, hogy az uralkodó, II. József a kétyi evangélikus közösségnek egy 1784. május 25-én Pozsonyban kelt levelében biztosította a szabad vallásgyakorlást. Az uralkodó rendelkezését Tolna vármegye főispánja 1784. június 12-én hirdette ki. A szabad vallásgyakorlást érvényesítendő, Papi Visoly János, Nógrád és Tolna vármegye táblabírósi ülnöke templom és lelkészlak építésére telket engedett át az evangélikusoknak. A kétyi templom alapkövét 1786. október 4-én rakták le, de szentelésére csak 1795 advent első vasárnapján került sor. Ez idő tájt Kétyen 990, 1820-ban 1078 lélek tartozott a helyi evangélikus gyülekezethez. Katolikusnak sokkal kevesebben vallották magukat, csupán a helyi földesúr és családja, valamint cselédjeik. Rajtuk kívül öt rác családot tartottak számon, akik görög rítusú nem egyesült vallásúak (azaz ortodoxok vagy görögkeletiek) voltak egy imaházzal, de pápa és iskolamester nélkül.³⁰

A murgai evangélikusok – a kétyiekhez hasonlóan – vallásuk szabad gyakorlásának engedélyezéséig a zombai római katolikus plébánián intézhették egyházi ügyeiket, az újszülötteket, a házasulandókat és az elhunytakat 1786-ig itt anyakönyvezték. Csak miután 1784-ben megalakult a kétyi gyülekezet, kezdték vezetni saját gyülekezeti anyakönyveiket. Az 1809 és 1819 közötti tíz esztendő igen termékeny volt az evangélikus közösségekben: 138 fiú- és 137 leánygyermek született. A 275 újszülöttel szemben 179-en távoztak

29 Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár (=PPL), anyakönyvek, Zomba. Interneten lásd: The Genealogical Society, Salt Lake City, Utah, USA (anyakönyvek internetes adatbázisa): <https://www.familysearch.org/search/film/004660047?cat=438304>.

30 Evangélikus Országos Levéltár (=EOL) Dunántúli Egyházkerület iratai, 6. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1814–1815. 1814: Tolna–Baranya–Somogyi Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1814. augusztus 18. 191–192. folio. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_06 (letöltés: 2017. október 17.).

az élők sorából, tehát a falu lakossága legalább 96 fővel gyarapodott.³¹ A 19. század eleji adatokból biztosan állítani lehet, hogy a falu német lakosságának kb. egyharmada katolikus, kétharmada evangélikus vallású volt, és ez így maradt egészen 1947-ig.

Mivel egy lelkészt eltartani komoly anyagi kötelezettséggel járt, ezért kézenfekvő volt, hogy a vallásukat immár szabadon gyakorló murgaiak is Kétyhez tartozzanak. A murgai filiát 1786-ban csatolták a kétyi anyaegyházhoz. 1786 és 1798 között Farkas János, 1798-tól két évtizeden át az Borbély István, 1827-től 1829-ig Lágler György, 1829-ben Kirnbauer Mihály, 1829–1830-ban Bognár János, 1831–1832-ben Bergmann Lajos, 1832-től harminchárom éven át, 1865-ig Hartmann Sámuel, újabb tíz évig Kring Miklós, 1873-tól 1912-ig Hammel Alajos, 1912-től 1943-ig Gyalog István szolgált lelkészként. A murgai gyülekezet tehát csaknem kétszáz éven át Kéty filiája volt, jelenleg a gyönki lelkész gondozza. Az első megállapodások szerint a lelkész évente négyszer volt köteles kiszállni Murgára – köztük a templom felszentelésének napján –, ekkor németül beszédet mondott és úrvacsorát szolgáltatott ki. Munkájáért évi 30, majd 1808-tól 40 konvencióos forintot kapott, ezen felül évente 2 öl fát, 1812-től 3 korsó bort is adtak neki az úrvacsora kiszolgáltatásakor. A templomkasszát a gondnokok őrizték. A murgai filia első ismert személyei a következők voltak: Konrad Frank, Peter Justus, Georg Hoch, Johan Hahn, Martin Kunst, Jakob Kehl esküdtek, valamint Johan Man és Heinrich Weitzel gondnokok (kurátorok).³²

Ha önálló lelkésze nem is volt Murgának, de iskolamestere (*ludi magister*), azaz tanítója igen, aki lelkész hiányában ellátta az egyházi funkciók egy részét is: a falu első tanítójaként, feltehetően 1786-tól Heinrich Leurert jegyzik. Őt 1793. január 1-jétől fia követte, a Sopronban retorikát tanult, németül és magyarul beszélő Michael Leurer, aki egyúttal a falu jegyzői teendőit is ellátta. Buzgó, feddhetetlen erkölcsű személyként jellemzik. Éves fizetését természetben kapta a murgai hívektől. Minden háztól 1/4 pozsonyi mérő³³ búzát, 2/4 pozsonyi mérő őszi búzát, 1/4 pozsonyi mérő hajdinát, 10 icce bort, 2 porció szalmát, 18 krajcárt. Házatlan zsellértől 18 krajcárt,³⁴ házas férfitől 18 krajcárt, 2 szekér szénát, 4 öl fát (vagy amennyi elégséges), 9 krajcár tanpénzt és zsindelet. A temetésért beszéddel 30 krajcár (12 év alatti elhunyt esetében 20 krajcár), a szülő nőnek a templomba való bevezetéséért 7 krajcár, a jegyesek kihirdetéséért és helybeni házasságkötéséért 7–7 krajcár járt.³⁵ Michael Leurer nagyon sokáig, egészen 1820-ig szolgált a faluban. Őutána 1820–1842 között Josef Rau, 1842–1885-ben Andreas Wagner, 1885–1894-ben Gömbös Gyula, 1894–1907 között Hoffmann Ákos, 1907–1911-ben Bauer Henrik, 1912–1920 között Neubauer Károly Gottfried, 1921-ben ismét Gömbös Gyula,

31 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 7. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1816–1820. 1820: Tolna-Baranya–Somogyi Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1820. augusztus 27. 78. fol. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_07 (letöltés: 2017. október 17.).

32 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 5. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1813, katolikus egyházlátogatás 1698. 1801: Tolna-Baranyai Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1802. április 24. 11–12. folio. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_05 (letöltés: 2017. október 12.).

33 Pozsonyi mérő: űrmérték (=62,53 liter); területmértékként is használták (=600 négyszögöl). Egy mérős az a föld, amelynek bevetéséhez egy mérő búza (kb. 40 kg) kell.

34 A forint váltópénze, 1 (konvencióos) forint = 60 krajcár (= fél tallér).

35 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 6. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1814–1815. 1814: Tolna-Baranya–Somogyi Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1814. augusztus 18. 194–195. folio. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_06 (letöltés: 2017. október 17.).

1921–1927-ben Schöpf Ernő, 1928-ban Kring Gyula, 1928 és 1931 között Schrauf Ernő, 1931–1935-ben Kiss József, 1936-ban Pröhle Róza, 1936–1941-ben Jakab Ádám, 1942-ben egy Lang vezetéknevű, 1943–1947-ben Ussinger Péter, végül 1947–1948 között, az egyházi iskolák államosításig Farkas Károly volt Murga evangélikus tanítója.³⁶ Az eredeti tanítólak feltehetően a templommal egy időben épült, mai formáját 1820 és 1830 között (egyes források szerint 1824-ben) kapta. Három szobából, konyhából, kamrából és nyári konyhából áll, és hajdan gazdasági épületek is tartoztak hozzá. A templom mögött, a partoldalban présház és pince volt. A gyerekek az önálló iskolaépület felépítéséig (1885) a tanítólak hátsó oldalfalához felhúzott helyiségben szorongtak.

A fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek említik az iskolai tapasztalatokat is. 1829-től például „*a magyar nyelvnek tanítása megrendelvetett*” a kétyi anyagülekezetben és filiáiban.³⁷ Az 1842. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv 54 gyermeket – 26 fiút és 28 leányt – számlált (a kétyi anyagülekezet ugyanekkor 120 gyermekkel büszkélkedhetett). „*Nt. Esperes Úrnak különös örömeire szolgált az, hogy beléptekor a tanítványok öt váratlan értelmes magyar köszöntéssel fogadták.*”³⁸

1885-ben az akkori tanító, id. Gömbös Gyula egy építendő iskola tárgyában nyújtott be kérelmet, elkészítve hozzá a tervrajzot is. Az építéshez Ritter István esperes 1885. május 12-én adta ki az engedélyt. Az építészeti kivitelezést a kistormási Johann Dürer, az asztalosmunkát a kalaznói Heinrich Dächert végezte. A berendezése két sorban elhelyezett 8–8, azaz 16 darab pad, padonként 2,3 méter hosszúsággal.³⁹ Ilyen épületegyüttes, ahol evangélikus templom, a tanítólak és iskola hármassága megmaradt volna, csak alig néhány akad Magyarországon.

AZ EVANGÉLIKUS TEMPLOM

A murgai evangélikusok igen hamar felépítették saját templomukat. A ma is meglévő 9 öl hosszú, 4 és fél öl széles, hegyes tornyú kicsiny templomot 1796-ban szentelték fel. Az első keresztelő korábban, 1795. április 6-án volt az épülő templomban. A kis boltzott késő barokk templom a 18. század végi dél-dunántúli evangélikus templomépítészeti tipikus emléke. 2009 óta országosan védett műemlék. A felépítése óta eltelt kétszáz évben semmilyen topográfiai feldolgozás nem szerepelteti, elsőként Krähling János építész ismertette az 1993-ban írt kandidátusi értekezésében, ebből vettük át a szakmai részleteket.

A domboldalra épített templom telekbelsőben épült, arányos és harmonikus felépítésű. Tornya a homlokzat előtt emelkedik. A templomhajó a szabályos nyolcszög három oldalával zárul, felette kontyolt nyeregzetű. Egyszerű, faltükrös homlokzatainak különleges

36 HAJDÚ Lajos: *Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790)*. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből 9. Szekszárd, 1979. 176.

37 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 27. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Tolna–Baranyai Egyházmegye 1829: Tolna-Baranyai Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1829. szeptember 10. 31. fol. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_27

38 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 27. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1822–1845. Tolna–Baranyai Egyházmegye 1842: esperesi iskolalátogatás. Murga, 1842. március 4. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_34

39 Kézirással készült tervrajz, rajta az esperes engedélye és pecsétje. Vitéz János (Ajka) gyűjtése.

értékei a 18. század végi méhsejt-rendszerű, ólomüveges ablakok, kivált a szentély oldalain nyíló lant alakúak. A nyitott toronyaljából, amely felett az 1900-as évszám olvasható, nyílik a múlt századi, díszes főkapu. A háromszintes torony a falukép meghatározó eleme, különösen az órapárkány fölötti, kereszttel díszített, hullámvonalú barokk toronysisak, amelyen egy átépítés dátuma olvasható: 1854. 1829-ben már a templom „reparálását” ajánlották.⁴⁰ A felújításra 1834-ben került sor, ekkor a fazsindely helyett cseréptetőt is kapott.

Az 1802-es kétyi egyházlátogatási jegyzőkönyv említi is a murgai filiális templomot, tornyát és két harangját: egy 110 font súlyút kisebbet 1786-ból (ha nem elírás, akkor még a templom felavatása előtt) a pesti Littmann Antaltól és egy 230 font súlyú nagyobbat 1795-ből.⁴¹ Az 1829-es egyházlátogatási jegyzőkönyv eltérő adatokat ír: a kisebb harangot 108 és fél font súlyúnak írja, beszerzésének dátumát 1824-re teszi, a nagyobb harang súlyát pedig kicsit többnek, 222 és fél font súlyúnak írja.⁴² A jegyzőkönyv néhol igencsak olvashatatlan szövege szerint a további felszerelés egy ónkehelyből, két ónkancsóból (bornak és víznek), két-két ón és fa gyertyatartóból és egyéb oltárkélekből állt.

Ma már nem ezeket a harangokat hallhatjuk. Az egyik harangot az I. világháború idején beolvasztották, pótlására 1922-ben egy új harang beszerzését határozták el, amihez az Amerikában élő volt murgaiak 80 dollár adománnyal járultak hozzá. A budapesti Harangművek Rt. öntötte 1923-ban (mester: H. W. Rincker, No. 4525), felirata: „*Zur Ehre Gottes die evangelische Gemeinde in Murga 1923.*” (Isten dicsőségére a murgai evangélikus gyülekezet, 1923). A mai kisebb 60 kg-os kisharangot Wagner Károly harang- és ércöntő mester öntötte Szekszárdon 1908-ban „*Ein feste Burg ist unser Gott*” (Erős vár a mi Istenünk) felirattal.⁴³

S most lépünk be a templomba! A teremszerű belsőt két szakaszos, hevederekkel elválasztott csehsüveg boltozatsor fedi, ehhez a szentély felett félkupola járul. Három-három, korinthoszi oszlopra emlékeztető esztergált-faragott faoszlop hordja az orgona- és oldalkarzatokat, amelyek az eredeti hajó terét harmadára csökkentik. A nagy lantablakkal megvilágított szentélyben a tér méretéhez képest nagy kiterjedésű szószékoltár áll. A karzattalvéd és a szószékoltár részletei – például a rózsá alakú, sokszögű díszek – hasonlóak, feltételezhetően egy időben, a hangvetőn olvasható 1844-ben készültek. Az egyik ódon padon ugyanez az évszám bukkan fel. Ezeknél mindenképpen korábbi a szószékoltártól balra látható, fűrészelt-faragott, népies rokokó, sűrű rácsozatú papi pad. (Alighanem arra szolgált, hogy – külön bejáratú sekrestye híján – a lelkész feltűnés nélkül felkészülhessen az istentiszteletre és magára ölthesse a liturgikus öltözetet.) Készítésének idejét a 18. század végére, a templom építési idejére tehetjük. A feltehetően nem

40 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 27. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Tolna–Baranyai Egyházmegye 1829: Tolna-Baranyai Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1829. szeptember 10. 30. fol. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_27

41 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 5. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1813, katolikus egyházlátogatás 1698. 1801: Tolna–Baranyai Egyházmegye, superintendensi látogatás, Kéty, 1802. április 24. 11–12. fol. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_05

42 EOL Dunántúli Egyházkerület iratai, 27. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Tolna–Baranyai Egyházmegye 1829: Tolna-Baranyai Egyházmegye, superintendensi [Kis János] látogatás, Kéty, 1829. szeptember 10. 31. fol. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_27

43 Hír az „Egyházi élet” c. rovatban. *Harangszó*, 1923. április 29. 14. évf., 18. sz. 142.; DR. VITÉZ 2015, 23–24.

eredeti, hanem a 19. század végéről vagy a 20. század elejéről származó oltárképen Szent János apostol, a szeretett tanítvány látható, amint Jézus mellére hajtja a fejét (ún. Krisztus–János csoport). A kép festője ismeretlen. Az oltárfal párkányzata gazdagon tagolt, a fríz oldalt rozettával és szőlőfürtökkel díszített. Az oszlop- és pilaszterfők faragása a karzattartó oszlopfőkkel rokon. Az oltár párkányán Mózes és Áron szobra áll. Az ívesen előredomborodó szószékkosár két átlós, csiga alakú díszítéssel (volutával) kapcsolódik az oltárfal párkányához, rajtuk szárnyas puttók (meztelen, pufók, szárnyas gyermekek) ülnek. A szószékkosáron koszorúval övezett kör alakú mezőben egy protestánsoknál ritka motívum, a „lángoló szív” látható. A hangvetőn rojtdísz szalad körbe, alján a Szentlélek szimbóluma, a galamb, párkányán trombitáló puttók között 1844-es tábla látható. A hangvetőt baldachin zárja, melynek csúcspdísz hiányzik, feltételezhetően korona volt egykor.

A berendezés legértékesebb része az 1844-ben festett karzattalvéd. Az alacsony iskolázottsággal, de nagy képzelőerővel megfestett képek sajátos hangulatot teremtenek. A dél-dunántúli festett karzattalvédekre jellemző az apostolok (Jézus tizenkét tanítványa) és evangélisták (Máté, János, Márk, Lukács), valamint az ó- és újszövetségi jelenetek tanító jellegű ábrázolása, s ezeket itt is megtaláljuk. Ami a murgai templombelsőt különlegessé teszi, az az egyházalapító Luther Márton és a templom építését engedélyező II. József uralkodó együttes megjelenítése. A karzattalvédeket tekintve a Luther-ábrázolás kivételes!

A neobarokk orgonát a Rieger-gyár készítette 1898-ban. Javítása már 1906-ban sikertelen volt, és több próbálkozás ellenére sajnos jelenleg sem működik. Ebben a templomban tartott istentiszteleteket a Református Teológiai Akadémia egykori dékánja, Papp László, akit 1956-os tevékenysége miatt ide, az „isten háta mögé” száműztek néhány évre. A mai autóbusz-megálló helyén állt paplakban a hazai és külföldi reformátusság kiválóságai fordultak meg.

A murgai középületek sora – a már említett evangélikus iskola mellett – 1926-ban egy kultúrházzal gyarapodott, a sarokházat akkoriban a legszebb épületként tartották számon (amióta az itt működött kocsmá is pár éve bezárt, kihasználatlanul áll). Ebben az épületben működött balról az olvasóköri, középen a falu „kaszinója”, így becézték Hanzel Péter vegyeskereskedését, ahol az ostornyéltől a petróleumlámpáig mindent lehetett kapni, végül az udvar felőli bejárattal egy vendéglő, amihez kuglipálya és jégverem tartozott.

A KATOLIKUS TEMPLOM ÉS ISKOLA

Tanulmányunk ugyan a murgai evangélikusok bemutatását vállaltuk, egy rövid kitérő a faluban élt katolikusokról, a sorközösséget vállaló közösségről mégis indokolt. Amint ez már kiderült, a betelepültek között katolikus vallásúak is szép számmal akadtak. Murga eredetileg Zomba filiája volt, 1936-tól Tevelé. 1784. július 2-án kelt „*a Murgai Helységbeni Pápista Szent vallását követő özsves lakosoknak, a helybéli kápolnában minden vasár és ünnepnapokon tartandó Szent Misék eránt, a zombai anya Egyház Plébánosságával [Vertics Jánossal] kötött szerződésük 1784k évből*”.⁴⁴ 1784-ben már volt Istennek szentelt ház: Szent Márton tiszteletére emelt, tömésfallal készült, nádfedeles kis kápolna a temetődombon és egy harangláb a katolikus iskola udvarán (ahol ma a művelő-

44 MNL OL Jeszenszky család levéltára: P 323–V–30. (7. doboz.)

dési ház áll). Az 1940-es években lebontották, miután felépült az új, ma is látható római katolikus templom a harangláb helyén.

A templomépítés gondolata jóval az I. világháború előtti évekre nyúlik vissza, de a kivitelezést a nincstelenség megakadályozta. A fordulat 1938-ban következett be. Ebben az évben Szent István halálának 900. évfordulója előtt tisztelegve Budapesten rendezték a 34. Eucharisztikus Világkongresszust, amikor is a főváros és a vidék minden plébániája lázasan dolgozott a program megvalósításán. Ez lökést adott a murgai katolikus templom építéséhez is. Az építkezés körülményeiről a korabeli *Historia Domus*-ból tudunk meg közelebbit: „*Murga filia templomépítési akciót kezdett meg. A nép circa 3000 pengőt ajánlott fel. Nagyon szegények, többet alig bírnak összehozni. A pécsi káptalanhoz fordulunk segélyért.*”⁴⁵ A murgai katolikus lakosok száma ekkor 260 főt tett ki, mindannyian szegény emberek, kisházások, napszámosok voltak.

1940-ben már állt a templom, az akkori teveli plébános összefoglalta az építkezés történetét: „*A falu végén levő temetődombon állt, 200 éves kápolnájuk, mely egészben 50 személyt tudott befogadni, különösen télen alig volt megközelíthető és egyébként is rossz állapotban volt. Ezért már néhai Maranits Mihály zombai plébános 2000 koronát hagyományozott egy építendő templomkára. Ez az összeg 1914 végén kamatokkal és hozzájárulásokkal 5871,95 koronára [5871 koronára és 95 fillérre] növekedett. Az infláció következtében ez is a háború áldozata lett. Az 1927-iki felértékelésnél ebből a szép összegből 1,02 pengő maradt.*⁴⁶ *Míg ez ismét számottevő összeggé növekedett volna, várni nem lehetett. A hívők lelki szolgálata sem türt halasztást. 1935-ben a könnyebb és sikeresebb pasztoráció céljából Lányi Emil zombai és Léh József teveli plébánosok megegyezéses tárgyalása után az Egyházmegyei Hatóság által a teveli plébániához csatoltattak. Azóta a kívánság új templom után csak megélénkült. A murgai hívők megajánlásából, miniszteri segélyből és egyéb adományokból ismét 5000 pengő volt együtt. Ismét háborús világ keletkezett, ismét elveszzen a tekintélyes tőke? Ezért a Ft. Ehm. Hatósággal f.é. ápr. 25. történt tárgyalás és jóváhagyás után Faust Antal teveli plébános és Szilágyi Gyula murgai ig. tanító az egyházközségi képviselőtestülettel megindították az építést máj. 25. dr. Gosztonyi Gyula székesegyházi okl. építészmérnök tervei szerint. Támogatásul a teveli Meisl-Stockinger urasági család átadta kápolnájának anyagát, szép vörös márvány oltárát. Az anyagot, mintegy 60 ezer téglát a murgai hívők a környező uraságokkal és evangélikus hívőkkel nagyobb részt ingyenesen szállították az építés helyére. Miután június 20. megtörtént az alapkövetétel, a község legszebb helyén, a köves út mentén, a rk. iskola előtti erre szánt téren, 400 személy befogadására szép románstílusú templom épült az Isten nagyobb dicsőségére, a hívők lelki öröme. A templom méretei: hossza 18,27 méter; szélessége a toronnyal 10,70 m, belső szélesség 6,47 m, magasság belül 6,20 m, toronymagasság a keresztiig 14 m. Egészben felhasználtatott 125 ezer téglá. Az építési költségek, leszámítva bizonyos belső és külső hiányokat, kereken 23 ezer pengőt tesznek [ki]. Ezen kiadások a következő forrásokból fedezettek: murgai hívők 2040 P, Vallásalapból kamattal 1577,62 P, adományok 2261,40 P, egyházmegyei gyűjtés 1721,85 P, vármegyei gyűjtés 2105,20 P, templomalap 376,70 P, régi anyag eladásából (a régi kápolna lebontott)*

45 PPL *Historia Domus* – Tevel, 104. fol. 1938. év.

46 Magyarországon az osztrák–magyar koronát 1919-től a magyar korona, majd 1927-től a pengő váltotta. Az infláció igen nagy volt: 12 ezer 500 magyar korona ért 1 pengőt.

346,72 P, alapítványi hivataltól kamatmentes kölcsön 6500 P, összesen 16.929,49 P. A hiányzót kamatmentes kölcsönrel Faust Antal plébános pótolta. [...]»⁴⁷

A templom felépült, de az oltár felállítására már nem került sor, így a felszentelés már ez évben nem történhetett. A költségek előteremtése sok gondot okozott, annál inkább, hogy mint építkezésnél szokott lenni: az épület növekedésével a kiadások is nagyobbodnak. Különböféle előre nem látott körülmények nehezítették a munkát: május végén nagymérvű katonai behívások történtek az erdélyi ügy miatt, lovakat vontak be, azután az aratási munkálatok, gyakori esőzések. Így a kezdeti buzgalom is lelohadt. A vármegyei gyűjtést ismételten elhalasztották, mikor végre nekiindultak, közbejött az erdélyi gyűjtés. A gyűjtőkönnyekkel ellátott egyházközségi tagok aránylag kevés községbe látogattak, ott is nagy kihagyásokkal, mert a napidíj így is kijutott nekik. Így végül is sovány volt az eredmény. A templom épült, a hívek kívánságára masszívabbá és magasabbá, mint tervezve volt, de több hozzájárulásról tudni nem akartak.

Szeptember 15-én a kegyelmes főpásztor Tevelen 356 serdülő gyermeknek szolgáltatta ki a bérmlás szentségét. A nap fényét emelte a templomi impozáns villanyvilágítás, melyet már pünkösdre 1100 pengő költséggel bevezettünk a hívek sovány adakozása ellenére is. Szeptember 21-én (szombaton) a kegyelmes úr Diósberényből jöve megszemlélte a murgai templomot, mely magas tetszését teljesen megnyerte.»⁴⁸

Az építkezés megkezdése helyesnek döntésnek bizonyult, a következő évben már lehetetlen lett volna véghezvinni. Tavasszal felállították az oltárt, nyár vége felé a padlót betonoztatták, meszeltettek, végül 1941. október 12-én, a Magyarok Nagyasszonya vásárnapján Virág Ferenc pécsi megyéspüspök benedikálta a templomot. Igen nagy ünnepség volt ez! A püspököt a falu határában dr. Krasznay István bonyhádi főbíró és Rumi Imre kétyi körjegyző fogadták. A templom előtt díszkapu várta az előkelőségeket. A díszmagyarba öltözött Szilágyi Gyula kántortanító üdvözölte a megáldásra érkező püspököt, majd ünneplőbe öltözött gyermekek köszöntötték. A mindenszentek litániájának imádkozása közben megtörtént a templom megáldása, amit főpapi mise követett. Az evangélium után a főpásztor szentbeszédet intézett a hívekhez. Kiemelte a templom szentségét és lélekemelő hivatását. Az új templom patrónája a Magyarok Nagyasszonya. Mise előtt mintegy ötvenen járultak szentáldozáshoz. Az ünnepségen jelen voltak Stockinger János csurgói földbirtokos és neje, néhai Gömbös Gyula miniszterelnök özvegy édesanyja és sokan mások. Bár az időjárás nem kedvezett – hideg őszi szél fújt esővel – a megjelentek alig fértek a templomba. Az esemény után a főpásztor fogadta a murgai egyházközség képviselőtestületét, utána kíséretével a teveli plébániára tért ebédre, amelyen Kaufmann János esperes méltatta a nap emlékezetes eseményét. Ez alkalmából Virág Ferenc püspök Faust Antal teveli plébánost a murgai templom építése körül szerzett érdemeinek elismeréséül püspöki tanácsosi címmel tüntette ki, Szilágyi Gyula tanítónak egy dedikált könyvet ajándékozott.⁴⁹

Az egyhajós, egytornyos téglalapú épület egyszerűen formált, de jó arányú. Visszafogottsága és befejezetlensége az építés ínséges körülményeiből, a II. világháború idejének pénztelenségéből is következik. A főhomlokzat mellé épített, sisak nélküli zömök to-

47 Itt a templom falába elhelyezett, latin nyelvű hosszú szöveg idézése következik.

48 PPL *Historia Domus – Tevel*, 111–115. fol. 1940. év.

49 PPL *Historia Domus – Tevel*, 118–119. fol. 1941. év.

rony és a főbejárat föléd épített árkádós oszlopcsarnok szerény formálásában felismerhetők az 1930-as évek hazai, itáliai ihletésű egyházművészeti tendenciái. A templom belső tere is egyszerűen formált, a teret a fedélszékkal egybeépített síkszerű, kosárvíves rabicdonga fedi. Az oldalt álló padosorok padvégei jellegzetes hullámvonalas barokk profilúak. Neobarokk oltárképe „Szent István országát Mária oltalmába ajánlja” témájú. A jól formált oltártalapat tardosi vörös keménymészkből készült, 18. századi munka. A hasonló anyagú szembemiséző oltárt több évvel ezelőtt a teveli plébániatemplomba szállították át.

Az 1785. évi egyházlátogatási okmány a murgai, egy tantermet magában foglaló katolikus iskolát már mint létezőt említi. Az egymást követő tanítók neveit nem ismerjük, csak néhányukét: Czéh Pál, Birnbauer János, 1921-ben Schoner Simon, 1928-tól Szilágyi Gyula. A tanítási nyelv a német és a magyar volt. Amikor a felekezeti iskolákat 1948-ban államosították, akkor ez az iskola is megszűnt egyházi lenni. 1968-ban, amikor a volt evangélikus iskolát egy tanteremmel kibővítették, a katolikusok hajdani iskoláját kultúrházzá „fejlesztették”. Utóbbit végül lebontották, s helyére épült a jelenlegi kultúrház.

A hívek gondozása 1936-ban Zombárol Tevelre került át, mivel a „*lelkivezetés Tevelről sokkal könnyebb és eredményesebb*” – indokolta a döntést a *Historia Domus*.⁵⁰ Ugyanabban az évben Szívárdia is alakult. A templom felépülését követően nemigen történt említésre méltó esemény a murgai katolikusok körében. A háborút ez a falu is megsínylette. A teveli plébános 1946-ban írt párt sort a helyi állapotokról: „*Murgán a filiálisban hasonló, sőt rosszabb a helyzet. A '45-ös kilakoltatás után 18 agárdi család került oda, majd később csabaiak, úgy 50 családban. A kitett régi lakók részben kívül helyezkedtek el, részben megtűrték a házban, akik aztán mint cselédek dolgoztak volt földjeiken. Az egyházközség így egészen szétbomlott, megfogyott. Egyházi adóval senki nem törődik. A káplán az orosz invázió óta többször gyalog ment át, majd fuvarköltésre a templomi kevés perselypénzt és templomföld-bérletet vettük igénybe, a plébános ellátására már 2–3 éve egy fillért nem adtak. Bizony, ha a templom annak idején meg nem épült volna, most már beláthatatlan időig gondolni sem lehetne.*”⁵¹

AMIRŐL A SZÁMOK MESÉLNEK

II. József utasítására 1784–1787-ben megtartották az első tényleges népszámlálást. Murgán ekkor 86 ház, 116 (1767-hez képest 19-cel több!) család volt. Az ún. jogi népesség száma: 601, távollévők: 20, idegenek 4, tényleges népesség: 585. A házas férfiak száma 118, a nőtleneké 192, összesen 310. Nők összesen 291-en voltak. A lakosok között nem találni nemest, papot vagy tisztviselőt. Paraszt 44, polgár és paraszt örököse 37, zsellér 79, egyéb 12. A népszámlálásban „sarjadék”-nak nevezett gyermekek száma 135. Erre az időszakra a török évtizedekben még hasonló nagyságrendű helységek túlnőttek Murgán. (Kéty: 131 ház, 151 család, 836 lakos; Kalaznó: 113 ház, 134 család, 790 lakos; Alsónána: 156 ház, 179 család, 891 lakos; Hőgyész: 215 ház, 308 család, 1569 lakos; Felsónána: 139 ház, 192 család, 1071 lakos.)

⁵⁰ PPL *Historia Domus – Tevel*, 100. fol. 1936. év.

⁵¹ PPL *Historia Domus – Tevel*, 160. fol. 1946. év.

1829-ben a lakosság 742 fő volt, de 1851-re – megsínylette az 1848/49. évi szabadságharc sorozásait – lecsökkent: 216 katolikus, 424 evangélikus és 9 zsidó lakott a faluban. 1857-ben a lélekszám már ismét hétszáz fölötti (726, ebből 54-en Ferenckúton). Az 1870. évi népszámlálás eredménye 707, az 1880. évié 753. Ez utóbbi számból magyar volt 12, német 709. Római katolikus vallású 272 fő, evangélikus 469, református 2, zsidó 10. Az elkövetkezendő évtizedekben az abszolút számok csökkentek ugyan, de az arányok nem változtak negyven év múlva sem. 1900-ban 726, 1910-ben 686, 1920-ban – az időközben lezajlott első világháború ellenére – 674 lakosa volt Murgának. Közülük magyar anyanyelvű mindössze 28, illetve 20, német anyanyelvűnek 698, 654, magyarul beszélni tudó 164, r. k. vallású 237, evangélikus 437. Írni és olvasni meglepően sokan, 581-en tudtak. Kőből csupán 3 ház épült; alappal, de vályogból 44; alap nélkül vályogból 106. Voltak, akik ezekben az ínséges években a tengeren túl próbáltak boldogulni: 1900 és 1920 között legalább 170 murgai emigrált.⁵² 1930-ban 663-an, újabb tíz esztendő elteltével, 1941-ben is még 638-an éltek a faluban. A legtöbb zsidó lakos 1880-ban élt a faluban, ami a Völgységi járás (1461), illetve Tolna vármegye (9163) összes zsidó lakosának csupán 0,6, illetve 0,1 százalékát jelentette.⁵³

A FALU SZÜLÖTTE

A kis Tolna megyei községnek egy neves személy adott jelentőséget: id. Gömbös Gyula (1858–1921) és Weitzel Anna Mária (1867–1952) elsőszülött gyermekeként 1886. december 26-án a tanítólakban, balra az első szobában született Magyarország 1932 és 1936 közötti miniszterelnöke, Gömbös Gyula. Az édesapa a falu tiszteletreméltó és szigorú tanítója, akit az evangélikusok egymás között csak „der Herrgot von Marke”, a murgai Atyaúrstenként emlegettek. Az édesanya az egyik legtehetősebb helyi parasztgazda lánya, tágas házuk a szerény tanítólak tözsomszédságában állt, így a tanító úrnak nem kellett messzire járnia, hogy udvarolhasson a 18 éves leánynak. A kis Gyula volt az 1886-os esztendőben az utolsó murgai újszülött, egyúttal a tizenkilencedik gyermek, aki abban az évben jött a világra. A csecsemőt 1887. január 5-én keresztelték meg a tanítólak mögött álló evangélikus templomban. Nem kevesebb, mint 3 keresztapát és 4 keresztanyát kérték fel: dr. Wagner Frigyes és nejét, Göttche Christinát Cservenkáról (akik az időjárási viszonyok miatt nem tudtak megjelenni), Péter Sándor tanítót és nejét, Laub Emmát Tófüről, Wagner Mári felsónánai hajadont, s végül Weidlein Jánost és nejét, Köhler Évát Kétyről. Az anyakönyvet a tanító vezette, így az édesapa rögzítette elsőszülött fiúgyermeké adatait, majd 1889-ben Mária, 1893-ban János nevű gyermekét anyakönyvezte. Ők hárman születtek Murgán, a negyedik gyermek, Karolin Sopronban jött világra 1897-ben.

A kisfiú az elemi iskola első két osztályát Murgán, az ezt követő osztályokat és a liceumot Sopronban végezte, ahová a család 1895 elején átköltözött. A leendő politikus tehát

52 Susan KOLLER: *Ellis Island Svabian Turkey Extraktions*. In: www.hrastovac.net. Idézi: DR. VITÉZ 2015 41.; A Fucks család több tagja 1903-ban és 1906-ban jutott el az Amerikai Egyesült Államokba, lásd The Genealogical Society, Salt Lake City, Utah, USA (anyakönyvek internetes adatbázisa): <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRJ6-PDH?i=21&cc=1488411>.

53 Népszámlálási adatok alapján, kivált: *Magyarország településeinek vallási adatai 1880–1949*. II. kötet. KSH, Budapest, 1997. 300. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_vallasi_Magyar_1880-1949_02/?query=Murga&pg=301&layout=s

mindössze nyolc teljes esztendőt töltött a faluban. Az idősebbek csak „*Der Gyszi*”-ként emlegették még akkor is, amikor az újságírók a miniszterelnökké emelkedett kegyelmes úrról faggatóztak: „*Igen, a Gyszi nagyon eleven gyerek volt... A többiek szerették s ez a szeretet nemcsak annak szólt, hogy a tanító fia, hanem elsősorban a jó pajtásnak...*” „*Ott fenn, a Kenderhegyen volt a gyerekek kedvenc játékhelye... Barlangot ástak, bujkáltak a bozót között, mindig katonásdi volt a játék és a Gyszi kommandírozott a többinek...*”⁵⁴

Szülei 1921 elején visszatértek Murgára. Nem adatott meg nekik a felhőtlen öregkor: id. Gömbös Gyula október 1-jén váratlanul, életének 64. évében elhalálozott. A jelenlegi sírbolthelyet „nagyemlétségű Gömbös Gyula miniszter úr” 1929-ben kérte és kapta az evangélikus gyülekezetől. A kriptában a politikus három családtagja nyugszik: az édesapja (Gömbös Gyula), az édesanyja (Gömbös Gyuláné, Weitzel Anna Mária) és húga (Sólyom Lászlóné, Gömbös Mária). A megözvegyült édesanya előbb fiához költözött Budatéténybe. Majd 1934-ben, immár haláláig tartóan, harmadjára is visszaköltözött a faluba, de nem a hajdani családi fészekbe, és természetesen nem is a szolgálati lakásként működő tanítólakba, hanem megvásárolta az Amerikába emigrált Ruppert Jakab asztalos házát, amely sajnos már nem áll. Az újabb költözködés dátuma gyanúsán egybeesik Gömbös Gyula harmadik házasságával: 1934-ben házasságot kötött gyermekei anyjával, az osztrák nagypolgári családban nevelkedett Greta Reicherrel, akivel először 1915-ben házasodtak össze, három gyermekük született, de tíz év múlva elváltak. (Második feleségével, Szilágyi Erzsébettel 1926-ban kötött házassága 1933-ig, az asszony haláláig tartott, majd a gyászév letelte után nőül vette első feleségét.)

Gömbös Gyula soha nem tagadta meg murgai születését, sőt büszke volt arra, hogy úgy emlegetik, mint a murgai tanító fiát. Volt ebben egy rá jellemző puritánság a politikusok sokszínű világában. Szekszárdi miniszterelnöki beszédében így vallott gyökereiről: „*Engedjétek meg, hogy visszaemlékezzem arra a kis falura, amelyben német asszony magyar miniszterelnököt szoptatott és egy magyar nemesi sarjadékból intranzigens magyar embert nevelt. Arra a kis falura, amelyben a német nyelven magyarul imádkoztak, s amelyben sohasem jutott senkinek sem az eszébe az, hogy kitaszítottja ennek a nemzetnek. Arra a kis falura, amelyhez hasonló sok van Magyarországon, amelyhez régen nem vezettek országutak, amely régen el volt vágva a világtól, amelynek templomában és iskolájában azonban erkölcsi erőket halmoztak, ahol egyszerű emberek kezükben Bibliával imádkoztak, ahol egyszerű emberek nemes erkölcsöket tanítottak, s ahol egyszerű papok és tanítók nemzetet neveltek.*”⁵⁵ Egyszer egy újságíró észrevette, hogy édesanyja murgai házában rengeteg fénykép lóg a falakon a fiáról, köztük egy karikatúra, amely Mussolinit és Gömbös Gyulát ábrázolja. A kép aláírása szerint Mussolini épp azt mondja Gömbösnek, hogy a kormányzáshoz jó idegek kellenek, mire Gömbös a kezeit dörzsölve így válaszol: „*És tiszta kéz.*”⁵⁶ És igen: Gömbös Gyulát sok tekintetben joggal érheti az utókor kritikája, ám az nem vitatható el tőle, hogy sokakkal ellentétben a bársonyszékben is puritán és tiszta kezű maradt.

54 PÁNCZÉL Lajos: *Murga, ahonnan Gömbös elindult... Az Újság*, 1936. október 11. 12. évf., 233. sz. (PÁNCZÉL 1936), 9.

55 RÉVAY József: *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934. 13.

56 FODOR Pál: *Őszinte beszélgetés Gömbös miniszterelnök édesanyjával. Kis Újság*, 1936. május 24. 49. évf. 119. sz. 3.

Mivel szívesen „merült alá” a nép közé, ment előadásokat tartani, ilyenkor óhatatlanul zajosan ünnepelték. Honvédelmi miniszter volt, amikor 1930. június 8-án Murga díszpolgárává avatták, a megtisztelő címet szeptember 19-én személyesen vette át a falu kultúrházában. Az alkalomra a házakat nemzetiszínű lobogókkal díszítették, az iskola elé diadalkaput emeltek, a leventék díszsorfalat álltak. A következő négy évben a simontornyai járás valamennyi községe díszpolgárává választotta Gömbös miniszterelnököt, a járás szülöttjét. Az ünnepélyes alkalmakon kívül is megfordult a faluban, apja sírját vagy édesanyját látogatva. 1934. január 28-án a főszolgabíró egy róla készült arcképet adományozott a községnek, amelyet a községházán ki is függesztettek. Ekkor döntöttek a Sommer Seite (Nyári oldal) átnevezéséről Gömbös Gyula utcára (amely ma a semleges Fő utca nevet viseli). Szülőháza falán, az evangélikus tanítólakon 1934 októberében, tehát még életében egy azóta eltűnt márvány emléktáblát helyeztek el ezzel a felirattal:⁵⁷

E HÁZBAN SZÜLETETT
1886. DECEMBER 26-ÁN
VITÉZ JÁKFAI GÖMBÖS GYULA
MAGYAR KIRÁLYI MINISZTERELNÖK
ÉS HONVÉDELMI MINISTER

A szülőház és az iskola, amelynek padjában ült, 2018-ban is áll. Mindkét épület magántulajdonban van, de bárki felkeresheti és megnézheti, honnan is indult az evangélikus tanító fia, hogy maradandó politikai és katonai karriert fusson be.

Gömbös Gyula 1935 tavaszán járt utoljára Murgán. Ekkor pontosan úgy lehetett eljutni a faluba, mint napjainkban. A szakály–hőgyészi vasútállomástól autóúton kellett folytatni az utat a murgai leágazásig, ahonnan a miniszterelnöki befolyásnak köszönhetően akkoriban készült el a domboldalba vágott, szeszélyesen hullámzó, két kilométeres bekötőút.

A következő esztendőben már nem tudott Murgára látogatni, mivel egészségi állapota rohamosan romlani kezdett. Betegsége körül máig legendák keringenek, sőt szülőfalujában egyesek ma is úgy vélekednek, ahogy akkoriban rokonai és barátai körében tartották: meggyilkolták... A valóság prózai: legalább 1928 óta vesebántalmaktól szenvedett. Murgán Hanzel Péter boltjában bárki értesülhetett a legfrissebb hírekről: javul vagy romlik a miniszterelnök állapota. 1936. október 6-án a rádió bement a visszavonhatatlant: a miniszterelnök egy müncheni kórházban elhunyt. A Német Birodalom látványosan búcsúzott el a magyar miniszterelnöktől, ravatalánál Adolf Hitler kancellár is leróta tiszteletét. A holttestet vonattal szállították Budapestre. Az Országház kupolacsarnokában felállított ravatalnál százezernyi ember vonult el. Temetése a korszak legnagyobb szabású gyászceremóniája volt; öt külföldi államfő képviseltette magát. A temetést 42 lelkész kíséretében Raffay Sándor evangélikus püspök végezte. Merkle János murgai asztalos egy parasztládikót fabrikált, ezt megtöltötték murgai földdel, és három helybéli – Schmidt Péter községi bíró és két esküdt, Janson Ádám és Bock János – a gyászmenet előtt vitte, aztán a hazai földet betették Gömbös Gyula koporsójába.⁵⁸

⁵⁷ Hír a „Napi hírek” c. rovatban. *Pesti Napló*, 1934. október 9. 85. évf. 227. sz. 13. old.

⁵⁸ PÁNCZÉL 1936. október 11. 12. évf., 233. sz.

Gömbös halála után bajtársai és politikus elvarátai egy ideig még megfordultak Murgán. Az özvegy édesanyával készült egyik interjú szerint „*A miniszter urak közül is többen lejöttek már. Bornemissza Géza kivételével mindegyiket személyesen ismerem. Traeger Ernő miniszteri tanácsos sokszor lejön hozzám, ugyancsak le szokott rándulni Farkas Ákos fővárosi tanácsnok is. Antal István is elég gyakran lejön Murgára.*”⁵⁹ 1937. szeptember 19-én ünnepélyes keretek között Murga díszpolgárává avatták Sztranyavszky Sándort, aki Gömbös kormányfősége alatt elnökként vezette a kormányzó Nemzeti Egység Pártját, 1935. május 1-jétől 1938. május 17-ig elnökölte a képviselőházat. Persze elsősorban mint az elhunyt miniszterelnök barátját érte a megtiszteltetés. Az új díszpolgár megkoszorúzta Gömbös Gyula édesapjának sírját, majd meghallgatta a túlszorduló köszöntéseket. Klein Antal, a térség kigazdapárti képviselője azt hangsúlyozta köszöntésében, hogy Murga népe a kegyeletnek és a hűségnek áldoz, amikor néhai Gömbös Gyula helyére az elhunyt hű barátját ülteti.⁶⁰ Az avatással egy időben megalakult a Gömbös Gyula Társaskör. 1940-ban a szülőfalu képviselőtestülete elhatározta, hogy nagyrabecslése jeléül a belügyminisztertől Murgáról Gömbösházára kéri változtatni a falu nevét.⁶¹

A második világháború befejezése Murgára béke helyett fájdalmat és könnyet hozott. A „német származású munkaképes személyekre” előbb szovjet munkatáborok vártak, majd a kollektív büntetés egyik formájaként 1946 januárjában megkezdődött a német nemzetiségű lakosság kitelepítése Németországba. Csak 1946-ban 136.655 németet telepítettek ki Magyarországról Németország amerikai megszállási övezetébe, majd a csehszlovákiai magyarság áttelepítésével párhuzamosan, 1947–1948 folyamán további 54 ezer német kitelepítésére került sor, de most már a szovjet megszállási övezetbe. Murgáról két hullámban telepítették ki a német lakosság nagyobbik részét. Néhány családot 1947. május 17-én Mórágyra, majd 1947. augusztus 26-án más családokat Németország keleti részébe szállítottak.

Az 1937-ben alakult társaskör nem sokáig tudta ápolni a néhai miniszterelnök emlékét. 1942-ben a falu költségén 8 murgai vehetett részt Gömbös Gyula Döbrentei téren felállított szobrának leleplezésén,⁶² amit két év múlva ismeretlen tettesek felrobbantottak. A háború utáni drámai rendszerváltozás Gömbös Gyulát kitagadta és mint „fasisztát” megbélyegezte. Az utóbbi évtizedben már születtek kiegyensúlyozott biográfiák Gergely Jenő és Vonyó József tollából, a közvéleményt mégis megosztja Gömbös Gyula személye. Sokak továbbra is csak a szélsőséget olvassák ki életművéből, és ezért elítélik, vagy épp ellenkezőleg, zászlajukra emelik. Mint oly sokszor, ezúttal is kijelenthető: egyik véglet sem fedi a történelmi valóságot.

59 FODOR Pál: *Őszinte beszélgetés Gömbös miniszterelnök édesanyjával. Kis Ujság*, 1936. május 24. 49. évf. 119. sz. 3.

60 „Sztranyavszky a magyarországi németek államhűségéről.” *Pesti Napló*, 1937. szeptember 21. 88. évf. 214. sz. 6. old.

61 Hír a „Különfélék” c. rovatban. *Harangszó*, 1940. október 27. 31. évf. 43. sz. 339. old.

62 VITRÉZ 2015. 68.

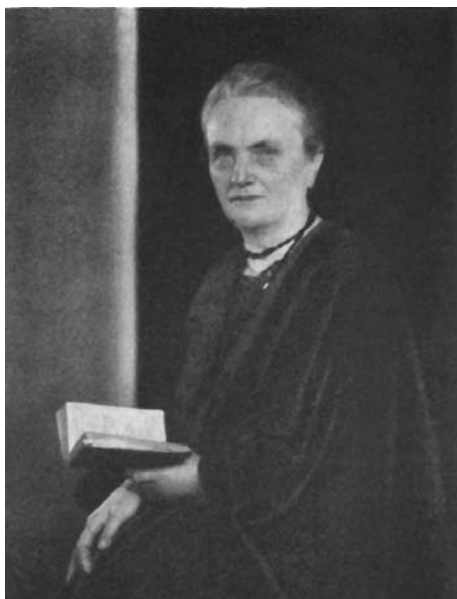
IRODALOM

- BALOGH Margit: *Murga*. Murga Község Önkormányzata, Murga, 2000.
- BÓNA István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina, Budapest, 1993.
- CSÁNKI Dezső: *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*. 3. kötet. Budapest, 1897.
- CSERNA Anna–KACZSIÁN János: *Egyed Antal összeírása és korrajza Tolna vármegyeről*. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1986. 180–181.
- DARÓCZY Aladár: *Tolna vármegye közgazdasági leírása. I. történelmi rész*. Budapest, 1909.
- DÁVID Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Die alte Heimat. Geschichte der Gemeinde Murga aus der schwäbischen Türkei, Komitat Tolna, Ungarn*. Schneller Buch- und Offsetdruck Reutlingen, 1981.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. III. kötet. Pest, 1851.
- GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- HOLUB József: *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből V*. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1974.
- K. BALOG János: *Tolna megye felszabadítása*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből IV*. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1972.
- KÁLDY-NAGY Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest, 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103.)
- KISS Elemér (összeáll.): *Alsódunántúl mezőgazdasága*. II. kötet. Kaposvár, 1935.
- KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- KÖSZEGI Frigyes: *A Dunántúl története a későbronzkorban*. Budapest, 1988.
- KRÄHLING János: *Evangélikus templomépítészeti a Dél-Dunántúlon – egy hagyományos templomforma kialakulása a XVIII. század végén*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1993. Függelék XXXIX. Murga.
- „Mindentudó” *könyv-kalauz Tolna vármegyeről*. Szerk. SZILÁGYI János. Kaposvár, 1929.
- Magyar Országos Levéltár, P 323 – Jeszenszky család levéltára, 7–10. dobozok.
- NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel*. Pest, 1859. V. köt. 336. old.
- A Pécs-egyházmegyei r. kath. tanítók névtára*. Pécs, 1896.
- Pécs-egyházmegyei tanítói névtár 1941*. Kiadja a Pécs-egyházmegyei Róm. Kat. Tanítóegyesület. Pécs, 1941.
- Pécsi egyházmegye schematizmusa*. Pécs, 1981. Szerk. Csigi Imre és dr. Kneip István. 257. old.
- RÉVAY József: *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934.
- Schematismus cleri dioecesis*. 1895.
- Schematismus venerabilis cleri*. 1820.
- Schematismus venerabilis cleri*. 1824.
- SCHMIDT János: *Német telepések bevándorlása Hesszenből Tolna–Baranya–Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr, 1939.
- SZAKÁLY Ferenc: *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566)*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből II*. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1969.

- SZAKÁLY Ferenc: *Ami Tolna megye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525.* Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd, 1998. 33–168.
- SZEGHALMY Gyula: *Dunántúli vármegyék.* Budapest, 1939.
- SZILÁGYI Mihály: *Az újratelepülő Tolna megye 1711–1720.* In: Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1983.
- SZITA László: *A lutheránus németység bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században.* Tolna megyei levéltári füzetek, 5. kötet, 5–163.
- VÁRNAGY Antal: *Högyész. Községtörténeti monográfia, I–II. rész.* Högyész, 1990 és 1998.
- VITÉZ János: *Murga történetéből.* Kézirat. Ajka, 1996. 7 old.
- Dr. VITÉZ János: *Arnyak könyve I. 2. javított szerzői kiadás,* Ajka, 2015.
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.
- WEIDLEIN, Johann: *Urkunden aus der Zeit der Ansiedlung der Gemeinde Murga.* In: Deutsch–ungarische Heimatsblätter. I. évf. 1929. 161–165. és 219–221.
- WEIDLEIN János: *A murgai német nyelvjárás alaktana.* Budapest, 1930. (Német Philologiai Dolgozatok XLII. szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik.)
- WEIDLEIN János: *A tolnamegyei német telepítések.* Kiadja Tolna vármegye közönsége [Szekszárd], 1937. (Tolna vármegye múltjából 3. Szerk. Holub József.)
- WEIDLEIN, Johann: *Die Schwäbische Türkei. Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie.* München, 1967.
- WOSINSKY Mór: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig.* Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1896.
- ZIELBAUER György: *Együttélés és asszimiláció az őslakos németség, a bukovinai székelység és a felvidéki magyarok között (1945–1980).* In: A Dunántúl településtörténete VIII. Szerk. Nemes István. Pécs, 1990.

*Id. Gömbös Gyula,
a miniszterelnök édesapja*

*Özv. Gömbös Gyuláné,
a miniszterelnök édesanyja*

Gömbös Gyula, első elemista (1893)

Gömbös Gyula és húga, Mária

Gömbös Gyula szülőháza 1934-ben

A hajdani tanítólak és az evangélikus templom 2000-ben

A hajdani tanítólak és az evangélikus templom 2018-ban

A tanítólak felújított verandája

Idilli murgai látkép

A murgai evangélikus templom díszes főkapuja

Az 1844-ben készült szószékoltár

Krisztus–János csoport az oltárképen

Esztergált-faragott faoszlopok tartják az 1844-ben festett karzatmellvédet

A karzattmellvéd két festménye: Máté evangélista és „Dr. M. Luther”

Kiűzetés a Paradicsomból és a testvérgyilkosság, valamint János evangélista

Két ótestamentumi jelenet: Dávid siratja meghalt fiát; Jákos és Ézsau kibékülése

A Rieger-gyártmányú neobarokk orgona 1898-ból